

CONDICIONANTS RELIGIOSOS, POLÍTICS I ECONÒMICS DELS PAÏSOS MUSULMANS CONTEMPORANIS

RICARD SOTO
Universitat de Barcelona

Els romans han estat vençuts
En els seus territoris més pròxims.
Però després de ser vençuts, ells tornaran a vèncer,
Després d'alguns anys.
El manteniment de l'univers és sols de Déu,
En el passat i en el futur.
(*Alcorà*, sura 30, Ar-rum, 2-3)

Dintre d'un context cultural com el català o, en general, l'espanyol, la curiositat per cultures alienes no ha estat una característica predominant, i només cal referir-se a estudis com ara la sinologia o l'orientalisme, en general. Això, a causa de múltiples motivacions, entre les quals destaca el mateix endarreriment cultural del país, ensems amb una espècie de complex, no superat encara, de mirar només cap a Europa, ha propiciat que ni tan sols el món musulmà, tan proper geogràficament i històrica, hagi generat res més enllà d'un feble *arabisme*, de caire bàsicament lingüístic.¹ L'interès per la història dels països musulmans, fins i tot pels més propers com ara els del Magrib, ha estat pràcticament nul,² mancat fins i tot de l'interès colonialista que els francesos tenien envers les seves colònies. L'excepció serien, tal vegada, unes quantes monografies sobre el Marroc i el Sàhara espanyols, escrits principalment per militars,³ de poc interès, excepte en aquest àmbit específic.

Tanmateix, en els darrers anys (la dècada dels noranta) aquesta tendència ha començat a trencar-se. La causa principal ha estat la presa de consciència que a catorze quilòmetres de les costes de l'Estat espanyol comença un món amb més de mil milions de persones i amb unes taxes de creixement, almenys demogràfic, altíssimes.

1. Fins fa molt poc, el paper dels arabistes espanyols s'havia centrat bàsicament (d'una manera molt comprensible, d'altra banda) en la història medieval.

2. Amb algunes notables excepcions, tan meritòries com escadusseres, com ara el treball de M. D. BRAMON (1980) sobre Egipte, o el de J. BOSCH (1981) sobre la revolució iraniana.

3. Vegeu bona part d'aquesta bibliografia citada a A. SEGURA (1994).

La creixent immigració magribina i la curiositat (gens exempta d'aprensió i por) que van començar a generar fenòmens com ara l'islamisme radical (mal anomenat *integrisme* o *fonamentalisme islàmic*) propiciaren l'interès de l'acadèmia i la publicació d'alguns llibres sobre història i economia dels països musulmans que,⁴ a banda de les habituals traduccions de l'anglès o, sobretot, del francès,⁵ comprenien ja autors hispànics o catalans. Aquestes publicacions permeteren ampliar un ventall que, pel que fa a la història contemporània d'aquests països, se centrava quasi exclusivament en el conflicte judeopalestí.⁶

Ja molt més recentment, l'atemptat de l'11 de setembre, atribuït a Ossama Bin Laden, ha donat lloc a una autèntica allau d'opinions entrevistades, publicacions periòdiques o bibliogràfiques i altres manifestacions públiques que han posat l'Islam en el centre d'atenció mundial i, en concret, a casa nostra.

Algunes persones rellevants del món islàmic han intentat remarcar l'aspecte pacífic, àdhuc pacifista, de l'islam.⁷ Entre els que no són musulmans, la finalitat és òbviament encomiable, tenint en compte la situació actual, com a reacció davant l'acusació implícita (i de vegades explícita) d'incitació a la violència que pesa sobre l'islam en si, sobretot a partir de les diverses interpretacions del concepte *gihad*. Entre els musulmans donats al diàleg amb Occident, a banda de l'afany exculpatori hi ha una qüestió semanticodoctrinal d'importància, que és el fet que la paraula *islam* implica *pau*. Efectivament, *islam* ve de l'arrel *slm*, d'on també procedeix la paraula *salam*, 'pau'. Emperò, el sentit rigorós d'*islam* no és 'pau', sinó 'submissió', submissió al Déu vertader. La pau ve donada per aquesta submissió, i no al revés. Tenen pau aquells que s'han sotmès a Déu, i els que no s'hi han sotmès, simplement, ho han de fer. És llavors una religió violenta, en un sentit estricte.

Ara bé, quan diem que l'islam és una religió violenta, l'únic que volem remarcar és el seu esperit, paradoxalment, occidental, per contraposició a les religions orientals, com ara el budisme o els complexos taoistes-confucians. *Violència*, de *vi*, 'impuls viril', és una característica que comparteixen tant les religions mosaïques (*el regne de Déu pateix violència*) com el context romà on majoritàriament es van difondre, i on curiosament també la *pax* procedeix de la submissió.

4. Vegeu la bibliografia, especialment els títols de M. D. BRAMON, G. MUÑOZ, A. SEGURA, A. CALATRAVA i A. M. MELERO, J. LACOMBA, A. V. LORCA i G. ESCRIBANO.

5. Convé remarcar especialment l'excel·lent iniciativa de l'editorial Bellaterra amb la seva col·lecció «Biblioteca de l'Islam Contemporani».

6. Des de, per exemple, la ja llunyana publicació de J. M. VERGÈS (1970).

7. Així, en unes declaracions a *El País* (28 d'octubre de 2001), el rector de la universitat cairota d'Al-Azhar manifesta que «el Islam es una religión de paz, justicia y tolerancia, que condena el terrorismo y predica la coexistencia pacífica de las civilizaciones». Uns dies abans (21 d'octubre), en declaracions al mateix diari, Nadia Yassin, portaveu del moviment islamista marroquí Justícia i Espiritualitat, havia dit que «para aquellos, como nosotros, que preconizamos la no violencia, para la gran mayoría de los 1.300 millones de musulmanes que hace una lectura moderada del Corán, lo sucedido —los atentados del 11 de septiembre— nos perjudica».

L'islam recollit al *Qur'an* i als *hadits* és, però, una espècie de comodí que permet un conjunt d'interpretacions d'allò més dispers, depenent de qui i en quina situació s'interpreti. La tradició musulmana admet aquesta circumstància, de manera que, a diferència d'organismes eclesialment organitzats, com ara el cristianisme catòlic, s'admet diversitat de criteris: dintre del sunnisme, l'opció majoritària, hi ha quatre grans escoles d'interpretació,⁸ i dintre de cadascuna d'aquestes escoles els diversos experts (ulemes i *Fuqaha*) poden emetre arbitris raonats, com a sentències de jutges basades en la interpretació de la llei (*fatwà*). Al llarg de la història, algunes de les escoles es van manifestar extraordinàriament flexibles, particularment la hanefita, que es va convertir en escola jurídica més o menys oficialitzada dintre de l'Imperi otomà i que servia per justificar els interessos de l'administració turca.⁹

La qüestió, doncs, és per què l'islam ha evolucionat en un sentit determinat i no en un altre. Naturalment, això no és producte de l'evolució de la doctrina islàmica, sinó de l'evolució dels pobles musulmans, de la seva evolució interna i de les relacions amb els pobles occidentals, particularment.

L'ISLAM I LA MODERNITZACIÓ: POBRES PERQUÈ MUSULMANS, MUSULMANS PERQUÈ POBRES
O MUSULMANS I POBRES ALHORA?

Un dels temes més recurrents entre els intel·lectuals occidentals és el de l'aspecte paralizador de l'islam per a l'*evolució* dels pobles que el practiquen. Això vol dir diverses coses, però fonamentalment que els occidentals s'autoatribueixen una història en la qual hi ha hagut una sèrie de canvis positius que han dut unes societats agràries, pobres, autoritàries i teocèntriques a ser industrials, riques, democràtiques i laïques. Aquesta evolució positiva, però, quan va començar? L'aspecte del laïcisme, el trencament amb una societat teocèntrica, és considerat com a punt de partida necessari. Prèviament, la societat occidental, particularment a l'època anterior al Renaixement i la Reforma, hauria estat un tipus de societat que, com actualment la musulmana, estaria impossibilitada d'una evolució cultural sense trencar amb la tradició imposada.

Tanmateix, la situació no era ben bé igual. Encara que els aspectes doctrinals, en tant que afecten un dogma compartit per milions de creients, toquen la fibra més sensible i entren en terrenys d'allò que no ha de ser opinable, resulta convenient remarcar que doctrinalment l'islam resulta una religió *més raonable* que el cristianisme.¹⁰ No es tracta només de qüestions com ara la unitat de Déu, la inexistència de ritus

8. Hanefita, hanbalita, xafiïta i malikita.

9. Des de la imposició d'una tributació irregular, no estipulada per la tradició (molt superior al *zakkat* i a la *jizya*), fins al préstec amb interès més o menys dissimulat, el paper dels no creients dintre de l'administració, etc.

10. Ja fa molt de temps que Maxime RODINSON, en el seu magnífic *Islam y capitalismo*, va posar les bases d'aquest tipus d'argumentacions.

misteriosos com ara els sagraments (particularment l'eucaristia i la consegüent transsubstanciació), sinó la forma en què la *umma*, la comunitat de creients, pren les decisions en nom de Déu per tal de dur-les a terme. Això és conseqüència que l'islam, religió molt més tardana que el cristianisme i el judaisme, i obra d'un sol home, constitueix un conjunt molt més homogeni que les múltiples i sovint contradictòries escriptures recollides a la Bíblia, i, sobretot, que es tracta d'una religió per aplicar a un poble molt concret i resoldre els seus problemes.¹¹ En definitiva, es tracta d'una religió que, utilitzant un terme inacceptable, però intel·ligible per senzill i gràfic, resulta més *política* que la cristiana. Més política i, per tant, més aplicable. En l'islam no hi ha separació entre el món de Déu i el dels homes, no es pot dir en cap moment que *el meu regne no és d'aquest món*.

Això comporta que l'islam és alhora religió i cos jurídic. No té necessitat de fissures, ni de trencaments, com el cristianisme (del cisma d'Orient a la secularització definitiva del segle xx passant per les investidures, el cisma d'Occident, l'humanisme, la Reforma, la Il·lustració...) perquè, per exemple, no hi ha problemes entre la concepció religiosa i la científica, que facin de la rodonesa de la Terra un problema. Una altra qüestió és per què, a partir d'un moment determinat, s'estagnà la seva evolució intel·lectual i científica.

Aquest replegament, penso, és la conseqüència del replegament real del món musulmà entre el segle xii i el segle xv. S'ha assenyalat sovint que en aquest període hi hagué una implosió dintre del món musulmà que suposà la fi del pensament especulatiu i la fi de les aportacions dels musulmans als terrenys científicoexperimentals.¹² Tanmateix, aquest replegament es produí a conseqüència (o, almenys, després de) les continuades agressions sobre el món musulmà clàssic, des de les croades cristianes als constants atacs de seljúcides, mongols, tàrtars i otomans, amb el trencament de la *legitimitat* califal amb la caiguda de Bagdad, el 1258, i la definitiva instal·lació del sultà otomà com a principal aglutinador del món islàmic. A l'extrem occident, la fi de la *reconquesta* i l'expansió cap a Amèrica també varen beneficiar els països cristians i occidentals, en una seqüència que va anar de sud a nord. Els països musulmans van romandre al marge d'aquesta gran expansió.

Ara, és evident que els països musulmans són endarrerits. Allò que caldria plantejar-se, però, realment, és fins a quin punt el món musulmà és endarrerit per ser

11. Vegeu també de RODINSON el seu *Mabomet*. Els problemes dels mequins de finals del segle vi, sotmesos a un procés de destribalització i a una creixent diferenciació social a causa d'un comerç ric i creixent, van ser sobretot l'objectiu de les predicacions de Muhammad.

12. La importància de la cultura musulmana entre els segles viii i xi en aspectes com ara l'agricultura (WATSON, 1983 i 1997), la recepció de la cultura clàssica i l'experimentació científica de la qual sorgí, per exemple, l'astrolabi (VILADRICH, 1986), no sembla ser cap obstacle perquè determinades persones, com ara l'assassinat ultradretà holandès Pim Fortuyn, puguin declarar que la cultura no li deu res a l'Islam. Fortuyn, particularment, no era un feixista racista il·lustrat, sinó un professor de sociologia, exmarxista i homosexual. La seva manifesta hostilitat envers l'Islam no era racista, sinó *cultural*, és a dir, partia del seu profund convenciment de la superioritat cultural d'Occident.

musulmà o, simplement, és endarrerit i, en conseqüència, l'Islam és endarrerit.¹³ L'exemple de l'Imperi otomà potser ens ajudarà a centrar aquesta qüestió.

EL FRACÀS DELS INTENTS DE MODERNITZACIÓ DEL SEGLE XIX: L'EXEMPLE OTOMÀ

A principis del segle XIX, i malgrat les grans diferències existents entre unes regions i altres del món islàmic, hi havia uns trets comuns, des del punt de vista econòmic, més que significatius:

— El sector més important era el sector primari, d'una manera més que aclaparadora.¹⁴ En això, el món islàmic s'assemblava a qualsevol societat preindustrial coetània, des d'Europa a l'Orient. Ara bé, convé considerar tres factors: *a*) per la seva gran extensió, hi havia algunes diferències locals molt fortes d'ordre físic. Malgrat que el món islàmic es troba en una zona climàticament homogènia, amb predomini de zones àrides i semiàrides, no cal oblidar que les diferències entre zones com ara els Balcons i Aràbia són extremes. També cal considerar que, dintre de regions molt properes, l'existència de cadenes muntanyoses dóna lloc a uns tipus d'agricultura molt diferents (agricultura de regadiu oposada a agricultura de secà, per exemple); *b*) la mateixa estructura social i els diferents tipus de desenvolupament econòmic havien donat lloc a diverses classes d'agricultura: enfront de l'agricultura altament especulativa de la canya de sucre propera a les grans ciutats de l'Iraq, per exemple, cal oposar l'agricultura de policultiu de subsistència, complementada per la ramaderia extensiva, dels medis tribals esparsos una mica pertot (des del nord marroquí fins a les muntanyes del Líban, per posar només exemples del món àrab); *c*) d'altra banda, s'han de considerar algunes especificitats pròpies, si no generals, sí, almenys, bastant generalitzades: em refereixo sobretot al paper de la ramaderia nòmada que amb major o menor intensitat es troba present a la majoria de regions islàmiques. El paper dels grups nòmades i seminòmades és una constant de la història d'aquests països i, de fet, el canvi més important que s'hi ha produït és el d'un sedentarisme definitiu.

— El desenvolupament de la manufactura artesana era molt important, si bé estava establerta molt irregularment. Si, com es platejarà més tard, el món islàmic (particularment l'àrab) estava *unificat* entorn d'una xarxa de ciutats mercantils i artesanes, cal suposar que aquestes activitats eren de certa envergadura. Pel que sabem, la capacitat tècnica i la versatilitat dels artesans d'aquests nuclis urbans no era inferior en absolut a la dels europeus i, en molts casos, era considerablement superior. La varietat de sectors i produccions era tan alta com la de les ciutats preindustrials europees. Molt

13. Vegeu l'article de J. SACHS publicat a *El País* el 13 de gener de 2002, amb el títol «Culpar al Islam es demasiado fácil». El prestigiós economista conclou d'una manera que hauria de fer reflexionar a més d'un especialista en diferències culturals: «a menudo, las diferencias culturales son el efecto, más que la causa, de las diferencias del desarrollo económico».

14. Naturalment, sense poder quantificar la contribució d'aquest sector, ni la població activa ni un PIB incalculable.

sintèticament, el món artesà urbà musulmà de principis del segle XIX diferia de l'europeu tan sols en dos aspectes, que són: l'absència d'un procés multiplicador de l'eficiència tècnica i l'absència de concentració empresarial. Altrament dit, la inexistència d'industrialisme i de capitalisme. Amb el món musulmà, durant el segle XIX, va passar exactament el mateix que amb les zones d'indústria tradicional europees: senzillament no van poder resistir la competència de les zones industrialitzades. Però a principis del segle XIX, encara no hi havia cap país europeu tan desenvolupat industrialment com perquè això fos ja una realitat. La indústria llanera algeriana, per exemple, tot just començava a ressentir-se de la competència marselesa (que no l'esclafaria fins molt més tard, i ja amb el concurs de l'*ajut* institucional colonial); els productes holandesos i anglesos ja feia temps que s'obrien pas dins del mercat bizantí, però això no és cap novetat¹⁵ i, finalment, com palesa l'exemple de Bengala, el capital estranger podia donar formes de *putting out system* exactament igual que a Europa. Els productes tèxtils originats en països islàmics gaudien d'un gran prestigi i creaven moda (seda, cotó). En definitiva, res (o molt poc) feia previsible l'evolució posterior.

Dintre de la manufactura, i ja que parlem, de fet, de per què Occident es va imposar al món islàmic, cal parlar d'un tipus especial de manufactura molt important, però habitualment negligit: em refereixo a la manufactura militar, d'armes de guerra. De fet, els països extraeuropeus importants (l'Imperi otomà i l'Imperi xinès, sobretot) van mantenir un nivell de tecnologia militar semblant a l'europeu fins aproximadament el 1750. Després, aquest equilibri es va trencar, i cap el 1850 tant Turquia com Xina estaven en una franca inferioritat de condicions.

En el cas dels països musulmans, només l'Estat otomà va poder seguir, de lluny i a una velocitat cada vegada menor, aquesta cursa, comprant o imitant i, fins i tot, produint tecnologia militar europea. Arreu, emperò, la indústria militar va continuar sent una indústria purament artesana, bona per a enfrontaments intertribals, però obsoleta per tal d'impendir la penetració europea.

— El sector terciari era tan important com tradicional. Les petites ciutats artesanes eren també petits nuclis comercials, articulats entre si millor del que caldria suposar per la resta d'aquella classe de *mercaders-guerrers* que, segons Samir Amin,¹⁶ haurien donat coherència al món àrab. Però aquesta classe estava ja en inferioritat de condicions respecte dels mercaders europeus, perquè aquests els havien pres la iniciativa en dos aspectes: en primer lloc, en la pura expansió territorial,¹⁷ i en segon lloc, en les

15. De fet, la capital de l'Imperi otomà va heretar, en certa mesura, una dependència respecte d'Occident (particularment de Venècia) de temps bizantins. En aquest sentit, els draps holandesos i anglesos van desplaçar la demanda de draps venecians ja existent. En canvi, els soldans otomans van incentivar la creació d'artesanía local tant com els va ser possible.

16. S. AMIN (1976).

17. Això hauria tingut el seu origen en l'expansió portuguesa de principis del segle XV per tot l'Índic, eliminant la competència àrab i persa, fins arribar a l'Índia i Insulíndia.

formes organitzatives, molt més agressives que, a través del domini de mercats llunyans interconnectats, permetien el control de la producció local per part dels mercaders estrangers, com en el cas citat del *putting out system* a Bengala.¹⁸ Només a l'Àfrica oriental hi havia una clara expansió per part dels mercaders musulmans, fortament basada en el tràfic esclavista. Privada, doncs, del gran comerç, l'estructura comercial del món islàmic es basava en el petit comerç local, que normalment també unia l'activitat del petit artesà amb la del petit comerciant.

El comerç caravaner, que havia estat tan important en l'època preislàmica i en l'etapa *clàssica* de l'Islam àrab, havia perdut la major part de la seva importància per l'auge de la navegació, sia en mans de musulmans o no. Les esquifides caravanes que travessaven encara Aràbia i el Sàhara eren més un reflex d'una activitat de nomadisme (amb predomini de la ramaderia per sobre del comerç) que d'un comerç important. També en aquest cas el producte més lucratiu era el comerç d'esclaus, però aquest preferia rutes marítimes, a través de Zanzíbar.

El segle XIX musulmà contrasta fortament amb l'occidental en el sentit que, mentre a Europa es veu una evolució ràpida, als països musulmans sembla que es produeix una estagnació,¹⁹ que fins i tot es percep com a immobilitat, incapacitat per evolucionar autònomament. Això té una part de raó, malgrat que és l'òptica del colonitzador: resulta impossible saber com haurien evolucionat les societats musulmanes durant el segle XIX de manera autònoma, però el que resulta incontestable és que la seva evolució només es pot entendre com a conseqüència de la dialèctica amb Occident.

Les relacions entre els països musulmans i Europa durant el segle XIX (fins a la Primera Guerra Mundial) són fonamentalment bèl·liques, molt més que les relacions econòmiques (comercials, tècniques i financeres). Aquestes resulten molt menys importants que les generades a través de la guerra i, fins i tot, aquestes relacions *econòmiques* estan molt directament influïdes pels factors bèl·lics.

A principis del segle XIX el món musulmà estava organitzat políticament i militar entorn de quatre conglomerats: *a)* l'Imperi marroquí, a Occident; *b)* l'Imperi otomà, encara una de les potències militars més importants de l'època, estesa d'Algèria a l'Iran i del Danubi al Sudan; *c)* l'Imperi persa, i *d)* l'Imperi mogol de Delhi.

Les relacions de les diferents potències europees amb aquests quatre conglomerats van ser diferents, però en tots els casos va haver-hi guerres d'agressió i, en la major part dels casos, dominació colonial directa.

El Marroc, malgrat ésser el país aparentment més susceptible d'agressió occidental, quedava relativament estalvi per la seva proximitat amb una potència europea de-

18. Fins a quin punt el sistema social islàmic bloqueja aquesta sortida és una qüestió que, per la seva importància, s'ha de tractar més endavant de manera més extensa.

19. Això es troba en l'origen d'una percepció europea respecte a l'Islam que acabarà degenerant en el que és conegut com a *orientalisme*, que no és una altra cosa sinó la perplexitat del colonitzador respecte del colonitzat.

cadent i amb interessos fora de la zona. L'Iran, totalment aïllat, no va experimentar cap contacte important amb Occident fins ben entrat el segle XIX, i es va veure beneficiat per la rivalitat anglorussa. Els dos conglomerats que van patir més durament la competència occidental van ser els, en aparença, més poderosos: els imperis otomà i mogol. El cas otomà és el més complex, ja que militarment era el més poderós, però també el de més difícil articulació des de tots els punts de vista. En molts aspectes, es pot considerar l'Imperi otomà com una espècie d'imperi colonial europeu, no a la manera dels nous imperis del segle XIX, però sí semblant als imperis espanyol i portuguès, almenys per la seva contemporaneïtat i per la relativa hostilitat que despertava en la majoria dels països dominats. Els turcs només constituïen un grup militar i administratiu fora de Turquia i eren vistos com a invasors tant pels eslaus cristians com pels àrabs musulmans. Això va donar una extraordinària feblesa a l'aparentment poderosíssim Imperi turc, que tot just podia mantenir una autoritat nominal sobre Algèria o Tunísia, i que constantment va haver d'enfrontar-se amb les ànsies independentistes egípcies.

Aquesta tendència a la disgregació va ser el factor més ben aprofitat per les potències europees: els russos van saber capitalitzar l'irredemptisme eslau, mentre els anglesos van fer el mateix amb els mamelucs egipcis.

De fet, la història de l'Imperi otomà és la història de les seves relacions militars amb Occident. Després de la seva expansió victoriosa fins al segle XVII, els otomans van passar a la defensiva durant el segle XVIII. Però les diferències entre els otomans i els seus enemics occidentals (Àustria i Rússia) no eren d'ordre tecnològic, ja que bàsicament es tractava, en els tres casos, d'una rivalitat entre imperis arcaics. Molt possiblement una de les claus del lent declivi otomà va ser la llunyania respecte dels països on s'estaven produint els canvis més significatius. Aquests canvis, que nosaltres a hores d'ara hem caracteritzat amb el difós concepte de *procés de modernització*, entenent per això tot el conjunt de canvis necessaris per assolir el nivell tecnològic i organitzatiu dels països més avançats (i que tan bé es va teoritzar a partir de Gerschenkron), van ser percebuts amb igual perplexitat per les elits governants dels imperis arcaics. Aquesta perplexitat va ser compartida per espanyols i xinesos, per austríacs i turcs. Consistia a veure que la superioritat dels britànics, en menor mesura dels francesos, ja no depenia de factors fortuïts,²⁰ com ara la tàctica militar o el valor en les batalles, sinó d'aspectes que cada vegada tenien més relació amb l'organització social. Per exemple, el nombre de soldats depenia de la capacitat del país per alimentar més població, i el nombre i la qualitat de les armes de foc depenia de la tecnologia militar i de la indústria metal·lúrgica, etc. La solució, aparentment fàcil, és la d'imitar l'organització de l'enemic per tal de vèncer-lo. Però això planteja problemes de dos ordres: d'una banda, els purament

20. Aquesta actitud s'hauria de cercar, *sensu strictu*, en les mateixes relacions entre francesos i anglesos, que van ser les de màxima rivalitat. Els primers a constatar que la causa de les seves desfetes estava en la *superioritat* intrínseca de l'enemic (millor organitzat militarment perquè estava millor organitzat socialment i era superior militarment) van ser, precisament, els francesos. Ells van ser els primers a aplicar la tècnica d'imitar l'enemic per poder-lo vèncer amb les seves pròpies armes.

tecnològics o estrictament econòmics (com superar la inferioritat tècnica o la manca de capital?), i de l'altra, problemes de profunda organització social i de concepció moral i religiosa. Realment, el problema que van començar a percebre els dirigents més lúcids dels països cada vegada més endarrerits era que posar-se al nivell dels anglesos suposava acceptar formes d'organització que lesionaven profundament l'ordre establert.²¹ Naturalment, com més diferents fossin les societats a modernitzar de les societats que es prenien com a model, més difícil, traumàtica i inacceptable seria la modernització.

Per aquest motiu, la capacitat d'austriacs, russos i otomans per modernitzar-se era diferent. Àustria era, en definitiva, un país occidental, i les seves dificultats per a la modernització no eren superiors a les d'Espanya, per exemple (de fet eren notablement inferiors). Rússia va tenir problemes molt més greus. Però a Turquia la modernització era un dilema: per vèncer o estar en condicions de vèncer l'enemic havien de deixar de ser allò que eren i passar a convertir-se en un d'ells. Trair l'essència de l'Imperi otomà, en una paraula, era el cost de la supervivència.

L'Imperi otomà tenia per objectiu, precisament, la preservació d'un ordre polític, social i religiós molt concret, que era la *umma*, la comunitat islàmica sunnita, ortodoxa. Malgrat la dubtosa (i sovint posada en dubte) legalitat dels soldans, els col·lectius religiosos importants acceptaven el seu poder precisament pel compromís explícit d'aquests a defensar la fe. El sultà era, de fet, el descendent del califa i del profeta, i l'únic que el feia acceptable als ulls de tots els musulmans de l'imperi era això. Una cosa molt diferent era l'autoritat que exercia sobre els nombrosos col·lectius no musulmans.²²

El conflicte entre modernització i tradicionalisme ha estat més que tractat pel que fa a la història de l'Imperi otomà.²³ Els interessos en joc eren massa nombrosos i contradictoris, però. D'una banda hi havia l'interès dels soldans de mantenir-se com a autòcrates absoluts. Aquest aspecte, per exemple, el podien compartir amb el tsar de Rússia o l'emperador austríac. Cap dels autòcrates de l'època, de Ferran VII a Nicolau I, va acceptar de bon grat la limitació del seu poder. En el cas del sultà, cal plantejar-se fins a quin punt aquest rebuig era un aspecte *oriental* o *occidental*. Aquesta consideració ens ha de portar, necessàriament, molt lluny. La pregunta,

21. Això és un problema comú que va afectar els il·lustrats espanyols, austríacs o russos, per citar els exemples de tres grans països europeus que ja van començar a quedar despenjats (i a prendre'n consciència durant el segle XVIII). Les autoritats per a les quals treballaven els empenyien a adoptar mesures que permetessin als respectius països *posar-se* al nivell d'Anglaterra, però en el moment en què es plantejava la necessitat d'eliminar el règim senyorial o de crear un sistema educatiu que limités el poder de l'església, per exemple, les reformes s'havien acabat.

22. Aquesta no solament era font de conflicte respecte dels propis col·lectius d'infidels, sempre proclius o almenys sospitosos d'aliar-se amb les potències estrangeres de la seva religió, fent de quintacolumnistes, sinó respecte dels col·lectius musulmans més rigoristes, que veien amb mals ulls la interessada tolerància dels soldans respecte de cristians i jueus. Els avalots anticristians, per exemple, van ser una constant durant el segle XIX a indrets tan diferents com ara als Balcans, Anatòlia, Líban i Egipte.

23. Vegeu especialment O. C. AKTAR (1985).

aparentment sense sentit, és si els soldans del segle XVIII i principis del segle XIX eren dèspotes orientals o autòcrates absoluts occidentals.²⁴

La historiografia europea en general (Voltaire ja ho tenia claríssim) no ho dubtaria: es tracta de dèspotes orientals.²⁵ Tanmateix, sabem que l'absolutisme és un invent occidental. D'altra banda, els exegetes musulmans, en un exercici d'autopropaganda romàntica segurament poc justificada, sense cap ressò a Occident,²⁶ remarquen que el problema de l'Imperi otomà era que prèviament ja havia traït l'esperit de l'islam per la manca de *democràcia* (entesa com la pròpia dels pobles tribals de l'Àrabia del segle VII) que suposava l'imperi. Altrament dit, l'autocràcia dels soldans era percebuda com un factor aliè a l'Islam, com aliens a l'Islam, o almenys estrangers *racialment*, eren percebuts molts dels soldans otomans.²⁷

Les transformacions que van tenir lloc a l'Imperi otomà entre 1750 i 1850 van ser, doncs, de caire exclusivament polític i militar, i tenien per únic objectiu el manteniment de l'estructura de poder i de la seva eficiència. Fonamentalment, allò que preocupava els soldans otomans era la modernització de l'exèrcit. Totes les reformes que s'hi van introduir només tenien aquest objectiu.

El pes de l'exèrcit dintre de l'estructura otomana era immens. Es tractava d'un imperi heterogeni fruit d'una expansió militar, i només militarment es podia mantenir. Aquest exèrcit havia de tenir un cost fabulós, i així era, però l'estructura tradicional de l'exèrcit otomà permetia que s'automantingués, a través d'un sistema de concessions de terres i rendes sobre els camperols nadius, als grups d'origen tribal turcs establerts arreu de l'Imperi, particularment a les fronteres.²⁸

24. O. CENGİZ AKTAR (1986), seguint la tipologia weberiana, utilitza els conceptes d'estructura patrimonial i sultànica per intentar definir l'estructura característica de l'Imperi otomà (p. 34). Al meu parer, encara que això sigui cert, no es té suficientment en compte que el poder de què gaudeix el soldà no és, *sensu strictu*, patrimonial, sinó en tant que és cap de l'Islam. El que passa és que hi ha dues percepcions conflictives: una és com el soldà i tota l'estructura de poder que l'envolta (geníssers, harem) perceben el seu poder, que és patrimonialment; l'altra és com percep la seva autoritat el poble musulmà.

25. La tipificació del *dèspota oriental* per part de la literatura occidental és una mica confusa i contradictòria, però, invariablement, conté dosis elevades d'arbitrarietat, ineficiència, crueltat i luxúria. Es tracta d'una barreja de conceptes despectius de caire religiós i racista, ensems amb la constatació d'una incapacitat real.

26. En canvi, els propagandistes romàntics occidentals, amb unes argumentacions igualment dubtoses, sí que han tingut gran ressò entre nosaltres. És clar que les idees encara tenen color, religió, nacionalitat i llengua.

27. I ho eren, molts d'ells, fills de dones circassianes o esclaves de religió cristiana.

28. Aquest sistema, conegut com a *timar* (VON GRUNEBaum, 1984, p. 78 i s.), va proporcionar la cavalleria dels sipais, i ha estat assimilat erròniament al sistema de concessió de feus occidental. El *timar*, universalitzat als Balcans al segle XV, permetia que «en lugar de que el Tesoro intentara recaudar el producto de las posesiones imperiales y después se lo devolviera a sus empleados en forma de salario, concedía a las personas a las que debía dinero el trabajo de recaudar sus propios salarios, ahorrándose así muchas molestias y gastos y asegurándose una eficiente administración de sus fuentes de producción». És, doncs, semblant a la *iqta*. El *timar* va entrar en crisi després de l'expansió del segle XV.

El *timar* tenia en canvi dos aspectes fortament negatius, que eren l'espoli que sofrien els pagesos cristians (que va donar lloc a revoltes i inestabilitat) i la tendència creixent a ignorar l'autoritat central. La base de l'exèrcit, aleshores, va passar als *yeni çeri* o geníssers, tropes de provada fidelitat al soldà, però molt més costoses, ja que necessitaven un sistema de finançament centralitzat. L'augment d'impostos al llarg dels segles XVI i XVII, ensems amb la forta inflació de l'època, tindria causes fiscals molt clares (a part de compartir la tendència alcista europea general al segle XVI i la depressió de l'Europa oriental del segle XVII).²⁹

Les mesures preses per tal de modernitzar l'exèrcit, occidentalitzant-lo, van xocar amb una sèrie de dificultats que es basaven, justament, en l'estructura de l'exèrcit i de l'estat creats durant el període de *decadència* dels segles XVII i XVIII. A causa de l'acumulació de poder, els soldans havien esdevingut presoners dels detentors d'aquest poder que, teòricament, posseïen els mateixos soldans. De fet, eren els geníssers i el serrall qui realment manava, a manera de *cercle intern*. Com que els geníssers eren els màxims beneficiaris de l'imperi, era difícil imposar mesures per tal d'obligar-los a incrementar llur eficàcia militar. Només alguns administradors eren conscients de la necessitat de modernització de l'exèrcit.³⁰ Però això no solament suposava un xoc mental, religiós (imitar allò repugnant i indesitjable), sinó que atemptava uns interessos concrets, materials, i fortíssims, que eren els dels geníssers. Per això les reformes es van ajornar tant, i no va ser fins ben entrat el segle XIX, el 1827, quan es van aconseguir.

Primer es va haver de convèncer el soldà d'aquesta necessitat. Difícilment es podia fer amb un titella com el que el poder real de l'imperi desitjava tenir com a cap. La figura del soldà reformista va arribar amb Selim III (1789-1807) i Mahmud II (1808-1839), aquest darrer sobretot prou hàbil per saber amagar les seves intencions reals i esperar el temps suficient per tal de dur a terme els canvis ambicionats.

El *Vaka-i Hairiyye* (dissolució dels geníssers) de 1826 va ser un pas tan important en la modernització dels països de l'Imperi otomà com la presa de poder d'Atatürk per a la creació de la Turquia moderna, obrint el període de les *tanzimat* (reformes radicals). L'eficàcia de l'exèrcit no va semblar, inicialment, haver augmentat: el nou exèrcit occidentalitzat va ser derrotat per Muhammad Ali, i la seva indefensió davant dels russos només va ser apuntalada per l'aliança interessada de britànics i francesos. Però un exèrcit *a l'occidental* va promoure una reforma *a l'occidental*: des del sistema fiscal fins al sistema educatiu, passant pel judicial, i la creació de determinats sectors econòmics dirigits per l'Estat des d'una òptica que podríem qualificar de

29. En aquest sentit, l'evolució otomana recordaria la francesa de l'època de Lluís XIV, ja que es tractava també d'un país fortament centralitzat i amb un creixement impositiu considerable.

30. Aquestes reformes, assenyala VON GRUNEBAUM, ja van començar a finals del segle XVII, com a conseqüència de les primeres desfetes importants, i van ser dutes a terme per Mehmet Köprülü i Ahmet Köprülü. Més tard, al segle XVIII, fins i tot es va comptar amb l'ajut de renegats occidentals, com ara Bonneval Pasa i el baró de Tott.

prussiana. Aquestes reformes, dutes a terme en profunditat a la segona meitat del segle XIX,³¹ van tenir un nivell d'eficàcia total: l'Imperi otomà va resistir amb èxit l'assetjament de les potències colonitzadores, i no es va ensorrar fins a la Primera Guerra Mundial (on, per cert, no van escassejar els èxits militars contra els aliats), més a conseqüència de la derrota dels seus nous *protectors*, els alemanys, que no d'altra cosa.³²

El problema de l'Estat otomà era un problema de creixement econòmic, però aquest no es podia resoldre sense una modernització social. En aquest sentit, es tractava d'una situació heretada del segle XVIII, amb l'única diferència que el desnivell tecnològic entre otomans i europeus era cada cop més gran. Cada nou intent de modernització requeria més esforços i, sobretot, la creació d'unes infraestructures que no es posseïen. El sistema educatiu en va ser el millor exemple: els tècnics necessaris per mantenir una mínima eficiència militar van xocar amb tot el sistema educatiu tradicional, de caire religiós, basat en les escoles alcoràniques, de manera que es va haver de crear un nou sistema d'escolarització, imitant el prussià, que afectava els nens des de les primeres etapes de la seva escolarització. L'esforç va ser gran, però es va fer. L'Estat otomà va disposar de tècnics que, almenys, eren capaços d'entendre les instruccions dels tècnics alemanys que planificaven els ferrocarrils o la construcció d'armes modernes. Però aquest sistema educatiu només va afectar reduïdes capes de la població, sectors socials que ja prèviament estaven en contacte amb l'Estat, bàsicament famílies funcionaries, igual que a la Rússia prerevolucionària. El que no van fer aquestes reformes era allò que no es proposaven. Van modificar l'estructura de l'Estat amb èxit, però no van modificar (no s'ho proposaven) l'estructura de la societat. Aquest era el problema.

El creixement econòmic dels països que integraven l'Imperi, durant la segona meitat del segle XIX, no va seguir unes pautes capitalistes ni industrialistes. La demanda estatal va absorbir i generar tot el creixement econòmic agrupant-lo entorn a la indústria militar, i això va afectar fonamentalment la construcció del ferrocarril i la indústria siderometalúrgica. El ferrocarril era concebut exclusivament com una necessitat estratègica: ningú no es va plantejar la seva finalitat econòmica.³³ La capacitat d'arrossegat l'economia que va generar va ser nul·la: tècnics, material i finançament van ser occidentals, amb el consegüent endeutament i increment de la

31. VON GRUNEBaum en fa un excel·lent resum, per la seva claredat, concisió i, alhora, profunditat. Això m'estalviarà l'exposició puntual d'aquestes reformes.

32. Entre 1850 i 1913, l'Imperi otomà va veure tots els seus esforços absorbits per la guerra, particularment als Balcans. Després que Rússia i Àustria aconseguissin part dels seus objectius territorials (Bòsnia, el Caucas) i, sobretot, fossin limitades en les seves ambicions per potències més fortes (Anglaterra, França i Prússia), l'Imperi va tenir el petit respir que suposa la substitució dels antics grans enemics per una munió de petits nous enemics, com ara tots els nous estats balcànics. La potència d'aquests no era, potser, alta, però sí la seva combativitat i, sobretot, la fòbia antiotomana. De fet, l'esforç militar no va cessar en absolut.

33. La coneguda i despectiva frase de Stephenson respecte a la construcció del ferrocarril a Espanya es pot aplicar, multiplicada, a l'Imperi otomà: ni mercaderies ni homes a transportar.

dependència respecte d'aquests.³⁴ Va quedar una xarxa ferroviària deficitària, difícil de mantenir, amb l'únic resultat positiu de generar una petita demanda de tècnics que satisfieien les escoles de què hem parlat.

La indústria moderna no va arrelar: el 1914 els grans establiments industrials de tot tipus només donaven feina a trenta-cinc mil treballadors.³⁵ Ni es va produir una industrialització promoguda per la iniciativa privada, ni l'Estat la va impulsar suficientment. A l'Imperi hi havia zones amb avantatges comparatius importants en sectors de la indústria tèxtil, però en general aquests no es van mecanitzar. La siderometalúrgia tampoc no va tenir un paper destacat.

La siderometalúrgia comptava amb problemes molt greus per al seu desenvolupament, no solament pel retard tècnic i la manca de capital, sinó també per la relativa manca de matèries primeres. La demanda militar estatal va crear alguns centres industrials moderns que imitaven models occidentals.³⁶ Però llevat dels tècnics i d'alguns pocs milers d'obriers industrials (sobretot a Istanbul) no es va produir ni tan sols l'aparició d'un enclavament industrial, com podria ser a Espanya el cas de Biscaia. Evidentment, no estem davant de l'aplicació del *model alemany*, en què la siderometalúrgia, ensems amb el ferrocarril, va produir la ràpida industrialització del país. En el cas d'Alemanya, es van produir tot tipus de convergències tecnològiques dintre dels diferents sectors de la siderometalúrgia, connectant la indústria tradicional artesana amb els avenços que s'anaven produint a les grans empreses i l'ensenyament tècnic oficial. A Istanbul coexistien la sofisticada fàbrica d'armes pesants o les modernes drassanes amb els tallers artesans que fonien el ferro segons els sistemes medievals. Mons paral·lels. L'un atenia les necessitats estatals i militars, l'altre atenia les necessitats de consum privat. L'utilitat de ferro o acer per a la construcció era mínim, mentre que l'agricultura seguia emprant sobretot utensilis de fusta.

Econòmicament, el ferrocarril i la indústria armamentista estatal podien ser determinants per incrementar el nivell d'endeutament i dependència de l'Estat. Una altra qüestió és que la seva eficàcia militar real va evitar que Turquia acabés, ella mateixa, envaïda i colonitzada com la major part dels territoris que van formar part de l'Imperi. Sens dubte, aquest aspecte, difícilment mesurable en paràmetres quantitatius, té una importància capital.

La indústria tèxtil tradicional estava relativament desenvolupada, i alguns dels seus sectors eren molt competitiu, sobretot els lligats a la seda i la llana. Però du-

34. INALCIK i QUATAERT (1994, p. 807 i s.) assenyalen la presència de capital britànic a la construcció dels primers ferrocarrils a Romania i a l'oest d'Anatòlia, a la dècada dels anys seixanta, i de capital francès a les províncies síries. L'únic ferrocarril otomà construït amb capital i treball otomà va ser el de Hijaz, que connectava Damasc i la Meca, però també aquí la planificació va córrer a càrrec de tècnics occidentals, i la maquinària usada va ser estrangera.

35. INALCIK i QUATAERT (1994), p. 898.

36. INALCIK i QUATAERT (1994), p. 901, assenyalen l'efecte fortament dissuasiu de la fiscalitat sobre alguns intents de siderometalúrgia moderna en mans privades, com ara la fàbrica de claus d'Esmirna.

rant la segona meitat del segle XIX no es va produir un procés de mecanització important, tot i que aquest fenomen no era totalment absent, com palesaria en certa mesura el cas de la indústria sedera de Bursa.³⁷

En canvi, el sector tèxtil més emblemàtic, el cotó, va tenir menys empena que a Egipte, per exemple. La tímida industrialització dirigida per Muhammad Ali a aquell país no va tenir el seu equivalent a les zones de l'Imperi. Els motius van ser dos: *a*) la penetració dels productes anglesos era molt menor, a causa d'una menor demanda de productes de cotó i aranzels estatals molt més elevats, cosa que feia innecessari lluitar *activament* contra aquesta penetració; *b*) el conreu del cotó era molt menys estès que a Egipte, de manera que l'Imperi difícilment es podia plantejar competir avantatjosament, en mercats exteriors, amb els productes anglesos.

A banda d'aquests dos motius capitals n'hi va haver d'altres que van afectar la producció tèxtil en general (i no només la cotonera), com ara l'estructura de la producció, la pauta de la demanda i fins i tot les pròpies actituds empresarials. Gairebé tota la producció tèxtil era obtinguda a petites unitats de caire quasi familiar, amb una tecnologia tradicional, sense que es plantegés cap benefici en una possible mecanització: els salaris eren baixos i era fàcil trobar mà d'obra qualificada. La demanda va experimentar alguns canvis considerables, però no desestructuradors, com per exemple el canvi de gustos, que va desplaçar en els sectors funcionaris la vestimenta tradicional oriental per una altra d'occidentalitzada.³⁸ Segurament un factor limitador del creixement de la demanda va ser el comportament irregular de la demografia,³⁹ acompanyat d'una feble urbanització.⁴⁰ Així, la major part del consum de

37. INALCIK i QUATAERT (1994), p. 907 i s.

38. Això, contràriament al que es podria suposar, no va donar lloc a una indústria tèxtil tradicional, especialitzada en vestits tradicionals i una altra de moderna, mecanitzada, especialitzada en vestimenta occidental. De fet, els artesans tradicionals, suficientment hàbils en el domini de tot tipus de tècniques productives, satisfien els dos tipus de demanda, simplement canviant d'estil. Sí que va haver-hi un increment de la importació de roba de qualitat al gust occidental per als sectors més elitistes de la població (però poc representatiu globalment). Finalment, va haver-hi alguns sectors minoritaris on es va produir una mecanització, sobretot en les indústries tèxtils que treballaven per a la demanda estatal d'uniformes, mantes, etc.

39. L'Imperi es va trobar amb dos tipus de problemes específics: d'una banda, la contínua pèrdua de territoris va originar que perdés població en termes absoluts (INALCIK i QUATAERT, 1994, p. 779), i de l'altra, el comportament demogràfic del que constituïa la base del poder otomà, Anatòlia, va ser molt diferent de la tendència europea general al segle XIX, palesant unes estructures demogràfiques antigues, dominades per la irregularitat del creixement: de 10,7 milions el 1844-1856 i 12,8 el 1867 va baixar a 9,4 el 1872-1874, per tornar a pujar a 12,5 milions el 1914 (INALCIK i QUATAERT, 1994). La combinació de malalties cada cop més estranyes a occident (pesta, còlera, febre groga), males collites, com la de 1872-1873, morts en acció de guerra i restriccions a la natalitat actuaven negativament sobre aquest creixement. Ara bé, a partir de la dècada de 1880 aquests problemes semblen relativament superats i s'entra en una dinàmica de creixement demogràfic generalitzat, tant a Anatòlia com a Síria i l'Iraq.

40. En alguns casos el creixement urbà, tanmateix, va ser remarcable, com ara el cas d'Istanbul, que va passar dels 375.000 habitants de 1830-1840 als 900.000 de 1890 i al 1.125.000 de 1912. Això és una excepció, perquè llevat d'Esmirna (110.000 el 1830-1840 i 300.000 el 1912) i Salònica (de 70.000 a 150.000 al mateix període) no hi havia cap altra ciutat de més de 100.000 habitants (INALCIK i QUATAERT, 1994, p. 781).

productes tèxtils era satisfet amb la producció local de tipus domèstic,⁴¹ independentment de la religió de productors i comerciants. Pel que fa a l'accés a la tecnologia estrangera per part dels petits empresaris de l'Imperi, es veia dificultada per molts factors, de caire cultural i religiós entre d'altres, però, realment, el determinant era la manca de necessitat d'incorporar-la.

El que sí que es va produir va ser una adaptació de la indústria tradicional a les noves condicions, aprofitant la caiguda internacional de preus relatius de les matèries primeres o de productes tèxtils semielaborats, i les facilitats del transport modern per guanyar mercats, tant interiors com exteriors. Aparentment, el segle XIX va ser d'ensorrament de la manufactura otomana (com seria el cas d'Ambelakia, arruïnada cap el 1820), però la realitat és més complexa. L'impacte europeu va ser devastador al principi, però els artesans de l'Imperi van saber adaptar-se i sobreviure millor del que feien pensar les empreses (petites i sense mecanització). Quataert observa tres períodes: 1800-1826, 1826-1870 i 1870-1914. El primer va suposar l'aparició de la competència britànica, el segon l'ensorrament (però amb adaptació i aparició de nous sectors) i el tercer una discreta expansió dels sectors tradicional i modern.⁴²

La clau de l'*endarreriment* otomà era l'agricultura. El problema fonamental era la impossibilitat de trencar amb una agricultura tradicional, de manera que no es podia evolucionar ni per una via com l'angloprussiana, ni per una via com la francoholandesa: ni el gran latifundi capitalista, altament productiu i *alliberador* de mà d'obra agrària, ni la petita explotació pagesa lliure amb capacitat de generar creixement i estabilitat social. No es tractava només d'un problema tècnic, ja que en això l'agricultura otomana no diferia gaire de la dels països del sud d'Europa (Espanya, Itàlia meridional), sinó d'un problema lligat a l'estructura interna generada per l'islam, on la *propietat* en el sentit occidental del concepte no existeix.

DE L'ISLAM A L'ISLAMISME: EVOLUCIÓ DE L'ISLAM DOCTRINAL

La major part dels estudiosos sobre el tema de l'islam contemporani estan d'acord a assenyalar que islamisme i islam no són conceptes sinònims, sinó que convé diferenciar-los per tal de poder posar fi a definicions abstruses, poc aclaridores i que es presten a malentesos, com ara *integrisme* i *fonamentalisme* musulmans.⁴³ L'islam, com a religió i sistema politicosocial basat en un conjunt de lleis i costums d'inseparable base religiosojurídica, existeix des de la seva fundació pel profeta amb un petit

41. INALCIK i QUATAERT (1994), p. 834 i s.

42. INALCIK posa exemples de com la influència de la manufactura occidental no va ser sempre negativa i va implantar la utilització de tintures artificials que, important fil i drap, van donar lloc a una manufactura del tintat local que aprofitava costos laborals 55-60 % inferiors als europeus.

43. Es tracta de conceptes aplicats al cristianisme, particularment al catolicisme i al protestantisme. Malgrat les similituds evidents, el context islàmic resulta força diferent, de manera que l'aplicació d'aquests conceptes no aporta sinó més confusió.

grup de seguidors, i actualment agrupa tots els creients de totes les orientacions, sunnites, xiites, kharidjites, ismaïlites... incloent-hi alguns grups particularment *estrany*s per les seves desviacions doctrinals, com ara drusos o bahaïstes. Ara bé, l'islamisme polític, entès com una espècie de *radicalisme* islàmic, és una altra cosa.

L'islamisme com a ideologia política és un concepte modern, que apareix en els països islàmics justament quan apareixen altres alternatives d'organització social i política. L'islam com a religió i forma de vida mai no va desaparèixer, però en impregnar tots els aspectes de la vida política, social i econòmica, precisament per ser-ho tot no era res. La diversitat de postures que es podien adoptar respecte dels diferents problemes concrets havia donat lloc que la major part de les escoles islàmiques, particularment la hanefita, la més important i estesa dintre del món otomà, derivés cap a una casuística del «tot-s'hi-val» (l'exemple més palmari és la mateixa justificació, per camins tortuosos, però a la llarga eficaços, de la *riba*).

La forta empremta de l'exemple occidental, des del segle XIX (des de Muhammad Ali a Egipte i les *tanzimat* a l'Imperi, fins a la dominació colonial anglesa de finals de segle sobre Egipte), va donar lloc a tot un procés de renovació intel·lectual dintre dels països musulmans. Aquest procés, però, no va tenir una direcció única, sinó que es va bifurcar en dos camins aparentment antagònics, però tots dos, en definitiva, resposta a un problema comú, que era el de la modernització de les societats musulmanes sota la influència externa dels països occidentals molt més desenvolupats.

El primer camí va ser el de la modernització occidentalitzant. Curiosament, aquesta modernització va tenir els mateixos efectes tant si era impulsada per moviments interns com si era imposada de fora, colonialment. La conclusió lògica i definitiva eren tant la Turquia kemalista com l'Egipte nasserità, o el Baas, el Destur i el FLN.

L'altre camí era el de la conservació de l'islam, però adaptat a les circumstàncies, un *aggiornamento*. Figures clau com la d'al-Afgani van jugar un paper central sobretot en la connexió dels diferents nuclis de la intel·liguència islàmica. La renovació, però, tenia un sostre infranquejable: el cos doctrinal musulmà. Renovació no vol dir traïció, claudicació. En definitiva, renovació va voler dir *tornada als orígens*, depuració d'aquells elements que havien enterbolit l'autèntic esperit de l'islam.

Aquesta renovació *ab origine* va sorgir en el bressol de l'islam, Aràbia, amb el moviment wahhabita, moviment salafista que es pot considerar l'origen de totes les formes actuals d'islamisme. El fet d'haver-se originat a les zones més pobres i desèrtiques del Nayd, a l'est d'Aràbia, va fer que la seva difusió no arribés inicialment més enllà de les tribus beduïnes sotmeses als Banu Saud, enemics saudites tradicionals dels xerifs de la Meca, els *hashimites*, a qui consideraven corromputs pel luxe del comerç de les caravanes i els pelegrinatges cap a la ciutat santa. Però la renovació de l'islam tingué altres escenaris, que anirien des de l'Índia britànica a l'Egipte també ocupat pels britànics. Potser resulta paradoxal que alguns dels moviments més significatius de l'islam modern, que donarien lloc al que hem definit com islamisme, es produïssin

a les terres dominades per l'enemic per excel·lència, que era l'Imperi britànic, el Gran Satan de l'Islam abans de ser substituït pels Estats Units, però cal assenyalar que, durant l'administració britànica, a Egipte tingué lloc el renaixement cultural àrab, i que la relativa llibertat de premsa assegurada pels britànics (relativa, però superior, en tot cas, a l'existent a l'Imperi otomà o a Pèrsia) tingué una relació directa amb aquesta efervescència cultural de la Nahda.

Els grups que demanaven una renovació de l'islam proliferaren, doncs, sobretot a l'Índia britànica, on apareguren els moviments de crida a l'oració, la *dawa*, el *tabligh* i el moviment *deobandi*, i a Egipte, amb l'aparició del moviment més important de tots, els *Germans Musulmans*, fundat per Hassan al-Bana.⁴⁴ Les diferències entre aquests moviments eren molt grans, ja que oscil·laven des del pietisme dels moviments indostànics fins a la forta militància social i àdhuc política dels Germans Musulmans, fet que acabà costant la vida al seu líder i intel·lectual màxim, Sayyid Qutb, executat el 1966 al Caire. Però hom pot assenyalar, com fa Gilles Kepel, que de la coincidència d'aquests moviments i del wahhabisme saudita és d'on va sorgir l'islamisme modern.

L'islamisme ha penetrat la societat islàmica impregnant-la, a través d'un procés des de baix, tot el contrari que els processos de pretesa modernització impulsats pels governs occidentalitzats. Aquesta impregnació s'ha fet mitjançant organitzacions de caire popular, inorgàniques, que sempre han actuat al marge de les iniciatives governamentals, tot i que hagin estat tolerades o fins i tot alenades en alguna ocasió i, sempre, sufragades amb diners procedents de l'Àrabia Saudita. Aquestes organitzacions, com les suara esmentades dels Germans Musulmans d'origen egipci, o els moviments *deobandi* o *tabligh* de l'Índia musulmana, la finalitat de les quals era exclusivament de predicament, es van filtrar pels intersticis de la societat de països sense sistemes eficients en els aspectes educatiu, sanitari i de protecció social. Més recentment, en el cas del Marroc, una organització com Justícia i Caritat, dirigida pel xeic Yassin, ha obtingut el mateix èxit creant tota una xarxa substitutiva d'una acció protectora de l'Estat inexistent o molt mins.

L'influx de la revolució iraniana de 1979 en l'expansió intersticial de l'islamisme va ser evident. La revolta contra el xa va posar el poder en mans de l'islamisme radical per primera vegada en un dels països més grans i rics del món musulmà. De tota manera, l'excepcionalitat iraniana, únic país musulmà oficialment xiïta, va ser un factor de gran importància a l'hora de dificultar el contagi revolucionari cap als països de majoria sunnita. Més que d'exemple iranià caldria parlar de *reacció* davant el perill revolucionari, que és la manera com van reaccionar la major part dels governs del món musulmà, començant per les monarquies de la Península aràbiga.⁴⁵ Però allora que es reaccionava creant un cinturó de seguretat aïllant del contagi revolucionari, es

44. Vegeu G. KEPÉL (2000), especialment el pròleg i la primera part.

45. Els intents de desestabilitzar el règim iranià van començar immediatament després del triomf de la revolució. A ells es van afegir tant les monarquies conservadores com els règims *progressistes* (en definitiva, qui va declarar la guerra a l'Iran va ser l'Iraq del llavors aliat d'Occident Saddam Hussein).

va intentar lluitar contra aquest amb les seves mateixes armes: les reivindicacions socials dels revolucionaris no eren assumibles, però sí que ho eren les seves reivindicacions religioses, com ara l'aplicació de la xara o, almenys, una islamització parcial del sistema jurídic, com va passar a Egipte.

Un exemple d'això s'havia produït poc abans en un altre país musulmà, sunnita però no àrab, el Pakistan. El cop d'estat dirigit per Zia Ul-Haq que enderrocà Ali Bhutto el 1977 va instaurar una dictadura militar clàssica, prooccidental (apadrinada pels Estats Units d'Amèrica), però que intentà legitimar-se amb el suport dels grups islamites, mitjançant la institució de la xara i el foment de l'educació en madrasses.

Tot aquest complex procés s'explica d'acord amb l'especificitat en la composició social de la major part dels països musulmans i en l'existència d'una burgesia pietosa enfrontada a una burgesia laica.

El concepte de *burgesia pietosa* és emprat per Gilles Kepel per tal de referir-se a la part de la burgesia que manté un islam militant i que constitueix el principal nucli de difusió de l'islamisme, tant des del punt de vista ideològic com des de l'econòmic.⁴⁶ Aquest concepte em sembla molt adient per tal de determinar dos camps ideològics, bàsicament, dintre de la *burgesia* dels països musulmans: d'una banda, aquesta burgesia pietosa, i de l'altra, una burgesia laica, occidentalitzada i que, encara que no hagi deixat de ser musulmana (ni religiosament ni, menys encara, culturalment), no és islamita. Efectivament, explicar els progressos de l'islamisme a partir de l'actitud d'aquesta burgesia pietosa, des de l'Iran prerevolucionari i l'Egipte nasserità fins al Magrib o Malàisia, ajuda a entendre la rapidesa de la transmissió d'aquest fenomen, que troba xarxes organitzades per a la seva difusió per tot arreu. Emperò, la qüestió que cal plantejar-se (que jo, per exemple, em plantejo) és doble: què és, exactament, aquesta burgesia pietosa, i per què s'ha originat? Perquè, de fet, i com hem dit, tot el que entenem per *burgesia*, dintre dels països musulmans, és majoritàriament musulmà,⁴⁷ de manera que la diferència és de caire polític molt més que religiós.

En principi, crec que es pot plantejar una identificació entre la burgesia laica i l'aparat estatal en els països *progressistes* i/o occidentalitzats. Aquesta burgesia seria laica, en primer lloc, per formació cultural, en el sistema d'ensenyament introduït pels colonitzadors occidentals o copiat d'ells.⁴⁸ Però seria laica, bàsicament, per la seva

46. KEPÉL (2000), p. 17 i s.

47. Ni a Turquia està ben vista l'exhibició d'actituds antireligioses, i aspectes com ara el consum d'alcohol, per exemple, s'entenen des de la perspectiva de la transgressió pecaminosa que és assumida com a culpa pel propi transgressor.

48. En els casos dels països colonitzats per França, particularment Algèria i Tunísia o Síria i Líban, la continuïtat amb el sistema d'ensenyament introduït pels francesos (malgrat la *descolonització ideològica* i la introducció de l'àrab com a llengua oficial) resulta molt clara. El sistema educatiu introduït a l'Egipte nasserità seguiria l'esquema dels països socialistes, mentre que a l'Iran prerevolucionari el sistema d'ensenyament seria un intent de reproducció de sistemes occidentals. En tots els casos, el precedent remot va ser el sistema educatiu introduït a Turquia per M. Kemal, sistema totalment occidentalitzant.

identificació amb els interessos de l'estat definit com a laic, interessos amb els quals estaven estretament units a causa del seu paper social i administratiu. De fet, la burgesia laica als països musulmans constitueix més aviat una estructura d'*aparatchniki*, és a dir, una estructura administrativa i tècnica, que una burgesia en el sentit clàssic de la paraula. És una burgesia creada per la independència entorn a l'Estat, integrada sobretot per funcionaris, militars i tècnics en general. Dintre d'aquesta burgesia laica, sobretot entre els anys seixanta i setanta, es van crear sectors molt radicalitzats, que van constituir partits de caràcter marxista,⁴⁹ i que eren cada cop més crítics cap a formes de govern factualment dictatorials que socialment distaven molt de ser progressistes.

Tanmateix, hi havia uns sectors que es poden considerar burgesos en un sentit tradicional, els sectors lligats a la manufactura i, sobretot, al comerç. La manufactura tradicional, predomini absolut de les petites empreses de baixa productivitat, genera més aviat una classe de menestrals i artesans que tot just pot ser considerada petita burgesia. La seva força política és escassa, excepte pel seu nombre, i és a partir de les associacions religiosogremials que exerceixen una certa capacitat d'influència social.⁵⁰ Però el seu poder econòmic és, en conjunt, molt petit. En canvi, els comerciants sí que constitueixen grups molt poderosos des del punt de vista econòmic i molt influents des del punt de vista polític.

El cas concret de l'Iran prerevolucionari pot ajudar a comprendre les dificultats d'encaix entre aquests dos grups de la burgesia. Segons l'Iran, la burgesia tradicional, no lligada a l'aparat estatal, acabà per jugar la basa de l'islamisme polític.⁵¹ A l'Iran, els comerciants urbans s'identificaven amb el basar. L'altre grup que es podria considerar integrant de la gran burgesia tradicional seria el dels terratinents agraris. Aquests dos grups haurien teixit una densa xarxa de relacions mútues, fins i tot familiars, a través del grup de l'alt clero xiïta, de manera que la identificació d'interessos entre el basar, els terratinents i el clero eren notables. En aquest context, el que va constituir un element intrús va ser la burgesia laica lligada a l'aparat administratiu i als interessos petrolers (bàsicament identificats), introduïda i fomentada per la dinastia Pehlevi, alhora fortament lligada als interessos occidentals. La pèrdua progressiva d'influència a la vida política (i la consegüent pèrdua de possibilitats econòmiques en el control del

49. Als països musulmans, els partits comunistes van ser particularment importants a Turquia i a l'Iran. Encara que es tractava de grups molt minoritaris, exercien una gran influència en els sectors més progressistes de la burgesia occidentalitzada i, advocats per la política ferotgement anticomunista del Departament d'Estat nord-americà durant la guerra freda, els aparats estatals d'ambdós països van reprimir molt durament tots aquests moviments. En el cas de Turquia, els tradicionals cops d'estat militars decennals tenien com a objectiu principal la desarticulació dels *comunistes* (concepte realment molt difús, dins del qual incloïen, com els aparats de seguretat del franquisme, tota l'oposició al règim).

50. Bàsicament les confraries de caràcter religiós (*tariqa* i *busaynia*) que agrupen els artesans urbans com els gremis medievals europeus.

51. Vegeu per exemple, sense ànim de ser exhaustius, B. ÉTIENNE (1987), O. ROY (1992), F. BURGAT (1996), E. SIVAN (1997), N. N. AYUBI (1998), B. GHALIOUN (1999) i, sobretot, G. KEPÉL (2000).

petroli i de l'administració) d'aquestes classes les va radicalitzar considerablement, mobilitzant-les de forma activa contra els processos de laïcització i occidentalització implementats pel xa Muhammed Reza. La forma en què aquest malcontentament d'un sector marginat de la burgesia va connectar amb el malcontentament popular va ser a partir de la mobilització religiosa,⁵² que inicialment va comptar amb el suport dels grups polítics laics radicals,⁵³ fins que aquests van ser eliminats.

El cas iranià constitueix una particularitat específica, ja que la diferència de religió va impedir l'exportació de la revolució. Paradoxalment, almenys en aparença, el wahhabisme saudita es va convertir en l'enemic principal de l'islamisme revolucionari en versió iraniana. Però la realitat social de quasi tots els països musulmans era massa semblant a la iraniana. El problema més greu era aconseguir l'acord entre els tres elements que facilitaren la revolució iraniana: burgesia pietosa, masses urbanes i burgesia laica enfrontada a l'Estat, sobretot després del seu precedent, que, òbviamment, no incentivava la participació del darrer grup, autèntic *company de viatge*.

El cas d'Algèria il·lustra bastant bé les dificultats de sortides revolucionàries a partir del procés de tancament de files de la burgesia laica entorn a l'Estat. A principis de la dècada dels noranta, Algèria era un país fortament escindit entre el FLN i el FIS. Els tècnics francòfons, occidentalitzats i progressistes coneixien perfectament el grau de corrupció de l'Estat (tot i que no en fossin partícips) i el creixent malcontentament popular, sobretot a partir de la «revolta del pa», el 1991, i sabien perfectament que el partit que representava realment les aspiracions populars era el FIS. Però el FIS era islamita!

En canvi, la classe dirigent saudita, paradoxalment, no forma part d'aquesta burgesia pietosa. Hom podria veure en això reminiscències del primitivisme doctrinal del wahhabisme saudita o, simplement, un reflex d'una organització política que no és més que un gran conjunt de «clientelisme» tribal dominat per una corrupció generalitzada. Ara bé, el que alguns comentaristes occidentals assenyalen com a major perill per a l'estabilitat del món (és a dir, d'Occident) és precisament el fet de la formació

52. Les transformacions socials i econòmiques de l'Iran durant els anys seixanta i setanta van donar lloc a l'aparició d'una àmplia classe de proletariat urbà en règim de subocupació, que s'amuntegava a les principals ciutats iranianes, particularment a Teheran. Per al procés de creixement demogràfic i urbanització, vegeu sobretot X. de PLANHOL (1998), p. 646-669. KEPEL assenyalava que «paradòjicament, el sistema imperial havia favoregut el auge de una classe mitjana urbana, gràcies a un sistema educatiu de una qualitat superior a la de los països veïns, pero la había mantenido al margen de cualquier representación política. Sus miembros, en el mejor de los casos, podían convertirse en funcionarios y gestores del orden imperial, y el dinero procedente del petróleo les permitió estar al servicio del monarca, a título individual». Tanmateix, la manca de perspectives democràtiques, abocà aquest grup cap al marxisme, creant una forta oposició al règim durament combatuda per la Savak (policia política), amb el suport de la CIA. Aquests grups van ser els aliats dels sectors islamites majoritaris.

53. Mujahidin, fedajin, el mateix Tudeh (partit comunista iranià), etc. La complexitat de la vida política iraniana, pròpia d'un país amb complexes xarxes socials, va ser enormement *simplificada* per la dictadura khomeinista, que va anar eliminant progressivament tots els seus antics aliats.

d'una burgesia pietosa,⁵⁴ fortament conscienciosa i militant, a Aràbia Saudita. Osama Bin Laden n'és, només, un exemple.

L'ESTAT, GESTOR DE DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC: UN FRACÀS REEIXIT

Però, quina ha estat la base social que ha permès aquest desenvolupament de l'islamisme?

Un aspecte comú a *tots* els països musulmans és que la manca de desenvolupament econòmic ha donat peu a la intervenció de l'Estat per tal de suplir aquestes mancances. Independentment de la ideologia política o religiosa de cada cas concret, l'Estat ha hagut d'assumir un paper gerschenkronià, i tractar de dirigir i fomentar un desenvolupament econòmic que la iniciativa privada no estava en condicions de dirigir o, almenys, no d'una manera ràpida.⁵⁵ En aquest sentit, tant els plans nasserians de construcció de la presa d'Aswan com els plans quinquennals per a la industrialització d'Aràbia Saudita han estat diverses versions del mateix, tot i que es tracta de models d'estat tan enfrontats. El que aquí ens interessa és plantejar-nos, sobretot, dues qüestions: el contingut d'aquestes polítiques *dirigistes* i el seu resultat, traduït en termes (simplificadors) d'èxit o fracàs.

En primer lloc, aquestes polítiques van tenir l'objectiu de nacionalitzar el marc productiu, eliminant, allà on eren presents, els rastres de la dominació colonial (particularment al Magrib). A continuació, i amb l'excepció dels països de la península Aràbiga, es van iniciar una sèrie de reformes agràries, que van tenir per objecte tant un repartiment més igualitari de la terra com l'explotació de nous terrenys i un increment de la productivitat agrària. A Egipte i a l'Iraq això va revestir les reformes agràries acompanyades d'ambiciosos obres de regadiu, mentre que a Algèria i Tunísia van predominar tan sols els aspectes socials de repartiment de terres entre els pagesos menys afavorits. El precedent, en certa manera, havia estat l'expansió agrària de Turquia en el període d'entreguerres, en un context climaticoecològic força diferent, però amb uns resultats semblants. Una de les conseqüències comunes va ser la desaparició, o almenys un franc retrocés pertot, del nomadisme.

54. Vegeu per exemple l'article de J. Rifkin (*El País*, 27 d'abril de 2002), «Jugar la baza del petróleo», en què aquest prestigiós economista planteja el perill que «muchos jóvenes musulmanes fundamentalistas ven el petróleo como un crédito blando de Alá», i acaba argumentant que el principal perdedor d'un ús polític del petroli acabaria perjudicant els països més pobres del Tercer Món. Vegeu també el de T. L. Friedman (*El País*, 12 de novembre de 2001), «Los saudíes tienen que elegir entre sus dos caras», en què aquest periodista utilitza arguments pseudoecologistes per enfrontar el perill islamita procedent d'Aràbia Saudita.

55. En el període postbèl·lic, calia molta paciència política per deixar jugar les forces del mercat, i que la petita empresa de baixa productivitat marginal comuna a tots els països musulmans es constituís en avantguarda d'un procés de lent creixement econòmic que donés lloc a un desenvolupament global lent però equilibrat. Ni les circumstàncies polítiques ni el creixement demogràfic galopant ni l'exemple dels països occidentals (o bé clarament dirigistes, o amb una economia mixta) s'hi prestaven. Tots els països van cercar dreces.

L'esforç va ser considerable i els resultats, no cal ocultar-ho, també. Va constituir, però, un model de desenvolupament *a la soviètica*, estalinista (en el qual, en definitiva, s'inspirava), és a dir: un desmesurat creixement extensiu, fet molt sovint a expenses dels camperols (el capital humà dels quals es dilapidà), d'una massiva inversió de capital brut (que conduí, a vegades, a processos d'endeutament notables) i del medi ambient, que en alguns casos, particularment a Egipte i Mesopotàmia, on l'equilibri ecològic és més fràgil, conduí a una situació sense retorn.⁵⁶

Ara bé, els forts increments de producció de béns agraris (blat, arròs, cotó, hortalisses, sucre) van permetre el fort increment de la població. Sorpren veure que aquests països, tan sovint considerats el paradigma del fracàs econòmic, han estat capaços de sostenir el major creixement demogràfic des d'un punt de vista històric sense que hi hagués grans fams i mantenint, en certa manera, un nivell adquisitiu *acceptable*. Com s'ha produït aquest *miracle*?

D'entrada, no podem parlar de miracle, o almenys de cap miracle específic i excepcional. De fet, tots els països del món, des dels desenvolupats fins als del Tercer Món, han experimentat, a partir de la Segona Guerra Mundial, les conseqüències (positives i negatives) de la *revolució verda*, fet que va repercutir en un considerable augment de la productivitat pagesa. Als països que ens ocupen va passar el mateix. A més, es van aprofitar de l'abaratiment dels preus internacionals, cosa que va permetre que importessin aquells productes alimentaris que, malgrat totes les seves transformacions, eren incapços de produir. Això va permetre un creixement demogràfic molt alt i ininterromput, encara que va tenir una contrapartida molt perillosa: aquests països, la base agrària dels quals, de fet, encara no s'havia modificat, van passar a ser importadors nets de productes alimentaris.

El desenvolupament d'una agricultura a gran escala es va produir amb el recurs a altres béns naturals, com ara el petroli, en el cas de l'Iraq o Algèria, però en casos com el d'Egipte o Síria, mancats de matèries primeres exportables, el recurs va ser l'endeutament. Si aquest endeutament no va llastrar més les economies d'aquests països va ser per la senzilla raó que es va produir amb l'URSS i els països del COMECON, durant els anys seixanta i primers dels setanta, de manera que quan Egipte va canviar de tendència política a escala internacional i va preferir l'aliança nord-americana, el trencament de lligams amb els soviètics va ser una excusa magnífica per defugir els seus deutes adquirits.

L'increment de productivitat de l'agricultura, però també el creixement demogràfic galopant, va propiciar un altre fenomen de gran importància, que va ser el de l'intens creixement urbà. Sobre aquest creixement urbà es va basar el segon gran front del creixement econòmic dirigit per l'Estat a aquests països, el del foment de la indústria. Ara bé, aquest creixement es va centrar en les indústries extractives i en les

56. Particularment, els problemes ecològics que ha portat la creació del llac artificial Nasser. Aquests problemes, tanmateix, tendeixen a ser minimitzats per X. de PLANHOL (1998), p. 280-282.

bàsiques. Els països productors de petroli, en associació amb les empreses multinacionals del sector, van fomentar aquest aspecte estratègic, que proporcionava divises i servia de suport per a diferents plans estatals. Però el sector en si no era una font de treball industrial important. El foment de les indústries bàsiques tenia finalitats estratègiques i àdhuc militars, però en cap cas no va assolir nivells de desenvolupament importants, ni per la producció bruta (molt menys per la productivitat), ni pel nombre d'assalariats emprat. Els sectors tecnològics seguien estant en mans d'empreses estrangeres o eren simplement objecte d'importació. Finalment, la indústria de béns de consum, particularment la tèxtil, no va entrar, en general, dins dels plans de foment econòmic dels governs i va créixer de forma desordenada, amb una productivitat baixa, salaris baixos i grans taxes d'atur encobert. De fet, una de les principals tares de les economies dels països musulmans va ser aquest atur encobert, fruit d'una agricultura de baixa productivitat marginal i una indústria poc desenvolupada.

Per a alguns països, una solució per a les tensions que generava aquesta situació de desocupació rural i urbana generalitzada era l'emigració. Turquia i el Magrib van enviar milions dels seus ciutadans cap a Europa occidental, mentre que països com ara Egipte i l'Iraq els enviaren cap als països productors de petroli de la península Aràbiga.

Mal que bé, però, a principis dels anys setanta els països musulmans dels blocs *progressista* i *occidentalitzat* podien oferir als seus habitants un cert model de desenvolupament basat en un creixement econòmic, que proporcionava sistemes educatius i sanitaris deficients, però que garantia uns certs nivells d'escolaritat i havia fet descendir considerablement les taxes de mortalitat.⁵⁷

La llosa que va pesar de manera més feixuga sobre aquests països va ser la guerra. No solament la despesa militar, per si mateixa ja excessivament onerosa per a països sense gaires recursos que pugnen per sortir del subdesenvolupament, sinó per l'efecte que les guerres successives, totes elles perdudes d'una manera que es va percebre com a ignominiosa, tingueren sobre l'opinió pública. Però aquest tema ja constitueix un altre apartat.

I els països *tradicionalistes*? En certa manera, el desgast ideològic dels països *progressistes* els va beneficiar. Però la situació de clar avantatge en què es va situar aquest bloc, particularment l'Aràbia Saudita, al final del període, es va deure més que res a qüestions derivades de la possessió de grans reserves petrolieres i de la constitució d'un *lobby* com l'OPEP, que permetés apujar els preus dels carburants durant els anys immediats a 1973.

57. D'una manera destrallera però crec que intel·ligible es pot dividir els països musulmans d'aquest període en tres blocs: els *progressistes*, clarament Egipte, l'Iraq, Síria i Algèria; els *occidentalitzats* (alineats amb els EUA), sobretot Turquia, encara que també d'alguna manera el Líban; i els països *tradicionalistes*, l'exemple més palmari dels quals seria l'Aràbia Saudita i els altres emirats de la Península, i la monarquia líbia en aquesta època. El Marroc, per exemple, seria de difícil classificació, perquè té alguns elements de tots els grups, tot i que predominen elements dels grups dos i tres.

A vegades s'ha parlat del sistema socioeconòmic introduït als països petrolers de la península com d'un *welfare state* musulmà. Certament va ser així en tant que els recursos naturals i el seu valor creixent van permetre incrementar el nivell de vida d'una població molt primitiva i enquadrada encara en estructures tribals. Aquest primitivisme saudita o kuwaitià, per exemple, va ser la causa de l'emigració de centenars de milers de palestins, iraquians o egipcis cap a la Península com a treballadors qualificats, i la via de penetració de l'islamisme en la seva versió wahhabita en aquests països.

D'aquesta manera, els governs occidentalitzants, particularment els progressistes, van crear unes expectatives polítiques que després van frustrar com a conseqüència del seu propi funcionament poc democràtic i *corrupte*. D'una banda, van crear les bases per a un fort increment de la participació política popular,⁵⁸ però de l'altra, no van donar sortida a aquestes expectatives. Els exemples són constants, i van des de la duresa creixent del règim nasserià fins a la conversió de països com ara l'Iraq, Síria i Algèria en règims de partit únic, de caire gairebé dictatorial. Finalment, hi ha el gran problema per excel·lència dels països musulmans: la qüestió palestina.

Resulta difícil fer-se a la idea del que significa la *qüestió palestina* dins del món musulmà, particularment dins del món àrab, però també en els àmbits no àrabs.

En general, tots els països musulmans resulten altament sensibles a les intromissions colonials o semicolonials occidentals dels segles XIX i XX, ja que cap d'ells no va aconseguir escapar d'alguna de les formes d'aquesta pressió (incloent-hi la Turquia moderna, que va sorgir com a reacció contra l'intent de desaparició definitiu de l'antic Imperi otomà i el seu repartiment entre les potències). La creació de l'Estat d'Israel, però, amb la consegüent aparició de la qüestió palestina (entesa com el nacionalisme irredempt d'un poble privat del seu país, obligat a l'exili i constantment agredit per les autoritats israelianes advocades pels seus aliats nord-americans) va ser percebuda com el darrer capítol, encara no clos, d'aquesta intromissió colonial constant. La percepció que un israelià o un occidental pot tenir del problema central de l'Orient Mitjà pot no ser aquesta. La d'un àrab, sí.

El fracàs a què es van veure abocats els dirigents de l'OAP va portar a un procés de radicalització del moviment d'alliberament palestí. Però, radicalització cap a on? En general, amb l'OAP va passar el mateix que amb les estructures de poder restants dels països arabomusulmans, en les quals totes les propostes laiques havien fracassat, de manera que, dins del mateix radicalisme polític, el que es va obrir camí va ser un radicalisme tenyit ara d'islamisme. La dinàmica del mujahidín, del combatent màrtir que no sols està disposat a perdre la vida, sinó que està pràcticament segur de fer-ho (el combatent suïcida, a qui la diferència creixent entre la capacitat ofensiva dels israelians i dels palestins condueix) és, òbviament, més viable dintre d'un context religiós

58. Entre elles la millora de l'educació, amb l'alfabetització de la major part de la població masculina; la proliferació d'òrgans d'expressió política, com ara premsa, radio i televisió; les polítiques de mobilitzacions de masses dirigides pels partits governamentals, de caire demagògic i subordinades, però, a la llarga, de difícil control, i la creació d'un panarabisme polític tan poc dut a la pràctica com estès pertot.

que dintre d'un de laic. Es poden veure nombrosos exemples personals d'antics militants de l'OAP que van anar derivant cap a postures de creixent interiorització de les veritats de la fe paral·lelament al fracàs de les seves aspiracions polítiques.⁵⁹

El cas és que les antigues organitzacions del tipus de l'OAP o al-Fatah van perdre atractiu per als joves combatents. Naturalment, a banda de la frustració de la derrota hi ha també la desconfiança que aquestes organitzacions, cada vegada més burocratitzades i amb una forta tendència a la corrupció, generaven entre un jovent forjat entorn a la *intifada*, que va acabar assimilant-se a una forma de *gihad*. Les organitzacions que van anar guanyant terreny ja van ser de caire predominantment islamita: en primer lloc la guerrilla xiïta de Hamas, advocades per l'Iran, però que no va ser mai majoritària atès el minoritarisme dels xiïtes entre els palestins; més tard, difosa particularment des d'Egipte, la Gihad al-Islamiya. La pressió que aquestes organitzacions exerceixen sobre el *govern* d'Arafat són tan fortes que li impedeixen portar una política pròpia, de manera que es troba entre el foc creuat dels falcons del Likud i de les organitzacions guerrilleres islamites.

BALANÇ: LES POSSIBILITATS DE CREIXEMENT

El fort subdesenvolupament que pateixen els països musulmans requereix un creixement econòmic molt ràpid i equilibrat, que generi uns repartiments de la renda de la manera menys desigual possible. Això sembla una carta als Reis, i ho és. Però és que, en cas contrari, la situació interna d'aquests països pot arribar a ser extremadament explosiva. Quines són les possibilitats reals de creixement? Els sectors que poden generar creixement en les economies dels països musulmans bàsicament són cinc: l'explotació de matèries primeres, l'exportació d'indústria lleugera (béns Heckscher-Ohlin), l'exportació de productes agraris i agroindustrials, les remeses d'emigrants i el turisme.

El primer sector és el que tradicionalment ha constituït la font més important de divises estrangeres als països musulmans, ja que inclou fonamentalment el petroli i el gas natural. Algun país es beneficia d'altres riqueses naturals, com ara el Marroc en el cas dels fosfats. En definitiva, les possibilitats de creixement lligades a aquest sector, particularment l'energètic, depenen de la conjuntura (més o menys demanda), però sobretot de dos factors de fons, com ara la capacitat de pressionar sobre els mercats (el bon funcionament de l'OPEP) i la racionalització de la política de producció, que tendeixi a la màxima conservació d'un recurs no renovable que té unes expectatives d'esgotament no massa remotes. En qualsevol cas, el petroli és un sector de suficient entitat com per ser tractat a part.⁶⁰

59. KEPEL (2000), especialment p. 246-258.

60. De fet, constitueix l'única *arma* eficaç de què disposen els països musulmans per tal de pressionar, a nivell mundial, a favor dels seus interessos. Les pressions per part de sectors importants de la població a països com ara Aràbia Saudita per utilitzar aquesta arma en el conflicte palestí són, com palesa la premsa internacional, creixents. De tota manera, això no serà possible sense canvis molt profunds dins d'aquest país. Canvis que, d'altra banda, ja fa temps que alguns analistes occidentals estan augurant amb un nerviosisme creixent.

— L'exportació de béns Heckscher-Ohlin està poc desenvolupada, excepte en els casos de Turquia i els països de l'Extrem Orient musulmà (Indonèsia i Malàisia), encara que hi ha una tendència al creixement en els casos del Marroc, Egipte i el Pakistan. Aquest sector depèn de dues variables que no es controlen de forma endògena: la inversió estrangera (multinacionals o petites empreses que deslocalitzen aquests sectors productius intensius en factor treball dels països amb nivells salarials alts) i les possibilitats d'accés als mercats desenvolupats. En el primer cas, els països musulmans han de *competir* aferrissadament per atreure aquestes inversions, que solen derivar més aviat cap a mercats laborals percebuts com a més estables, com ara els de l'Àsia Oriental. Resulta molt significatiu que tant Malàisia com Indonèsia siguin identificats més com a *tigres asiàtics* (com ara Corea del Sud, Tailàndia o el Vietnam) que com a països musulmans. Quan l'opinió internacional percep aquest aspecte (com ara durant la revolta generalitzada a Indonèsia, fa un parell d'anys), els *mercats* s'hi retireuen. Turquia és, en tots els aspectes, un cas excepcional, ja que és parcialment percebuda com un país europeu i els seus lligams amb la UE són molt antics. De tota manera, la major part de l'entramat exportador industrial turc depèn de la inversió autòctona, no de l'exterior, i aquest és un aspecte que no convé perdre de vista. El Pakistan també té un sector manufacturer exportador lligat al capital autòcton, encara que ni el seu nivell de desenvolupament ni el seu grau de penetració exterior siguin comparables al turc. Finalment, Egipte i particularment el Marroc depenen en gran mesura d'inversions externes.

Les possibilitats d'accés als mercats europeus i nord-americans depenen molt de les barreres aranzelàries imposades per aquests països. De tota manera, tractats recents, com ara l'Acord Multifibres, han obert sensiblement aquests mercats a les importacions de països del Tercer Món. Els països magribins i Turquia estan particularment ben emplaçats per accedir-hi. Tanmateix, les inversions directes de països de la UE creen un gran rebuig dintre dels països emissors de capital, ja que des de l'òptica sindical se les considera pràctiques de deslocalització industrial, que de vegades parteixen de zones on ja hi ha un elevat nivell d'atur.

— Els productes agroindustrials representen una partida considerable i creixent de les exportacions dels països musulmans més propers geogràficament als mercats desenvolupats, sobretot la UE, com ara Turquia i els països del Magrib.

— Les exportacions agràries de Turquia a la UE suposen un conjunt de partides molt complex, ja que aquest país exporta des de cereals a cítrics i productes hortícoles, passant per productes lactis, fruits secs i fruita fresca. La gran potencialitat agrària de Turquia fa que sigui un dels pocs països musulmans que té un saldo comercial positiu en els intercanvis de productes agraris, cosa que no s'esdevé amb la resta de països del grup, que poden exportar productes agraris de tipus hortofrutícola, però per importar cereal panificable, com és el cas d'Egipte.

En general, tant a Egipte com al Magrib s'han creat sectors d'agricultura comercial per a l'exportació d'alta productivitat, basats en el regadiu. Aquests sectors, emperò, plantegen problemes molt greus:

— En primer lloc, l'agricultura comercial es crea a expenses de l'agricultura de subsistència que sustenta la majoria de la població, en un context d'escassetat de terres conreables, sequera creixent i demografia en augment. Això, de fet, accentua les divisions socials i econòmiques, entre una classe terratinent exportadora (en molts casos lligada a l'esfera governamental) i una població de pagesos sense terra que esdevenen holistes, proletariat urbà marginal.

— Els productes d'exportació són molt sensibles a petits canvis en l'estructura de la demanda, ja que es tracta bàsicament de productes d'alta elasticitat/renda, i la demanda es pot desplaçar cap a qualsevol altre producte segons els canvis en les *modes* en l'alimentació.

Els països mediterranis de la UE són uns competidors forts en aquests aspectes i presenten batalla amb avantatge, emparats en les lleis proteccionistes de la *fortalesa europea*. De fet, només les fruites de temporada poden competir realment sense haver de superar aranzels proteccionistes.

— El fet d'haver d'importar gran part del cereal consumit fa dependre extraordinàriament aquests països de les oscil·lacions de preus internacionals, mentre que l'Estat es veu obligat a mantenir uns preus de consum artificialment baixos que, quan són liberalitzats per qualsevol motiu, com per exemple, les decisions del FMI, poden donar lloc a una forta inestabilitat social (per exemple, la «revolta del pa» a Alger el 1991).

— Les remeses d'emigrants constitueixen un dels aspectes menys evidents, però més sòlids de l'economia dels països més pobres del grup. Aquest aspecte presenta una evolució favorable per als països del Magrib i Turquia, que envien els seus efectius cap a la UE, encara capaç d'absorbir mà d'obra estrangera. La proximitat d'una crisi, de fet ja iniciada a l'economia central de la UE, a Alemanya, i d'imprevisibles conseqüències sobre el mercat de treball, molt possiblement afectarà de manera negativa les possibilitats d'emigrar cap a aquests països, i pot, fins i tot, generar la tornada de molts dels emigrants. L'altre gran nucli d'acollida per a la immigració dels països del grup, que són els mateixos països musulmans productors de petroli de la península Aràbiga, fa anys que tenen dificultats per absorbir més immigrants. Això ha obligat, per exemple, els emigrants egipcis a canviar les seves pautes migratòries i ara es dirigeixen majoritàriament cap a Europa.

— El turisme ha experimentat un gran auge en alguns països, però està fortament marcat pel context polític, fins i tot en aquells països més allunyats dels conflictes bèl·lics o mancats d'una presència activa de *terrorisme* islamita. Aquests aspectes han fet desaparèixer del mapa totalment Palestina, Síria i el Líban, països que en condicions *normals* (el Líban va ser una potència turística fins als anys setanta) haurien d'atreure molt turisme, i han reduït el turisme a Egipte a una presència gairebé testimonial en comparació amb les potencialitats del país i la seva infraestructura de serveis. A hores d'ara, el turisme només representa una part considerable dels ingressos de països com ara el Marroc i, sobretot, Tunísia. Aquest darrer país, que és el que ex-

perimenta un creixement econòmic major i més continuat de tot el Magrib, basa la seva prosperitat en una trilogia: agricultura d'exportació, remeses d'emigrants i turisme, de la qual el turisme és el més important i el que representa una evolució més ràpida i favorable.

Tot i que el sector turístic d'aquests països és molt prometedor, fet que pot induir a comparar el paper d'aquest sector de la riba nord del Mediterrani i el turisme com a factor primordial de desenvolupament per a països com ara Espanya, Portugal, Grècia i àdhuc Itàlia (per no parlar de França), les diferències són massa acusades. L'oferta turística de països com ara Tunísia i el Marroc, per començar, no presenta gaires similituds amb la dels països mediterranis de la UE, ja que es presenta un gran grau de concentració, tant local com empresarial, i una gran dependència del capital multinacional i de l'Estat. En aquest sentit, l'estructura de l'oferta contrasta fortament amb l'atomització de l'empresa turística espanyola dels anys seixanta i setanta, dominada per la petita empresa familiar, aspecte que va determinar que les divises del turisme es repartissin en aquest país d'una manera molt igualitària, fet que va tenir un gran efecte multiplicador sobre la seva economia. En el cas dels països del grup, l'efecte multiplicador del turisme sobre l'economia general sembla, almenys, discutible.

La demanda, en canvi, sí que sembla correspondre al patró dels països del nord del Mediterrani, ja que es tracta de turistes europeus (molt sovint d'aquests països mediterranis de la UE, com ara França, Itàlia i Espanya, però també alemanys, britànics, holandesos, belgues, escandinaus i suïssos) i rarament nord-americans o japonesos, de poder adquisitiu mitjà, a la recerca d'un turisme de sol i platja a preus baixos, dominada pels *tour operators* internacionals, sobretot alemanys i britànics.

CONDICIONANTS RELIGIOSOS, POLÍTICS I ECONÒMICS
DELS PAÏSOS MUSULMANS CONTEMPORANIS

QUADRE 1
INDICADORS DEMOGRÀFICS (I)

<i>País</i>	<i>Índex creixement 1945-2000 (1945=100)</i>	<i>Població milions habitants 2000</i>	<i>Població relativa (h/km²)</i>	<i>Índex urbanització (%)</i>
Afganistan	183	22,0	33	21
Algèria	354	30,2	13	60
Aràbia Saudita	385	20,3	10	85
Azerbaidjan		8,0	88	57
Bahrain	385	0,6	862	91
Bangla Desh	360	137,0	959	24
Egipte	357	67,9	67	45
Unió dels Emirats Àrabs	385	2,6	28	85
Indonèsia	268	212,0	114	40
Iran	413	70,3	41	61
Iraq	465	22,3	50	71
Jordània	612	4,9	71	74
Kazakhstan		16,2	6,1	56
Kirguizistan		5,0	24,2	34
Kuwait	385	1,9	102	97
Líban	291	3,5	312	89
Líbia	481	5,3	3	87
Malàsia	278	22,2	65	57
Marroc	308	30,0	63	55
Mauritània		2,8	2,5	56
Oman	385	2,5	11,2	81
Pakistan	360	141	190	36
Qatar	385	0,6	53	92
Síria	432	16,2	84	54
Sudan	485	31	12	34
Tadgikistan		6	43	28
Tunísia	279	9,5	61	65
Turkmenistan		4,7	9,2	45
Turquia	340	66,7	84	74
Uzbekistan		25	57	37
Iemen	385	18,3	32	24
ESPANYA	142	40	80	77

QUADRE 2
INDICADORS DEMOGRÀFICS (II)

<i>País</i>	<i>Creixement anual 1990-1996 (%)</i>	<i>Taxa fecunditat 1995 (%)</i>	<i>Mortalitat infantil 1996 (%)</i>	<i>Esperança de vida 1996 (H/D)</i>
Afganistan	2,8	6,2	156	46/45
Algèria	2,3	3,7	32	67/69
Aràbia Saudita	3,4	6,0	22	67/70
Azerbaidjan	0,9	2,8	20	59/68
Bahrain	2,9	3,6	19	69/72
Bangla Desh	1,6	4,0	100	57/57
Egipte	2,0	3,7	58	65/69
Unió dels Emirats Àrabs	4,9	2,7	18	69/75
Indonèsia	1,7	2,7	52	63/66
Iran	2,5	4,5*	55	66/68
Iraq	2,8	4,9	92	57/60
Jordània	4,8	5,9	34	64/70
Kazakhstan	-0,4	2,5	27	64/73
Kirguizistan	0,7	3,1	29	66/73
Kuwait	-4,8	3,7	16	74/69
Líban	1,9	2,9	28	72/78
Líbia	2,5	6,3	61	62/67
Malàsia	2,3	3,4	12	70/74
Marroc	1,9	3,7	46	67/71
Mauritània	2,5	6,8	82	46/52
Oman	5,0	7,0	18	71
Pakistan	2,9	5,8	79	62/64
Qatar	5,0	4,1	7	70/74
Síria	3,4	6,1	30	68/71
Sudan	2,5	5,9	76	54/56
Tadgikistan	1,8	4,4	42	66/72
Tunísia	1,8	2,9	39	69/71
Turkmenistan	3,4	4,0	46	61/68
Turquia	1,8	2,6	43	70/74
Uzbekistan	2,0	3,7	26	66/72
Iemen	4,5	7,4	81	56/59
ESPANYA	0,2	1,3	5	74/81

CONDICIONANTS RELIGIOSOS, POLÍTICS I ECONÒMICS
DELS PAÏSOS MUSULMANS CONTEMPORANIS

QUADRE 3
INDICADORS DE DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC I SOCIAL (I)

<i>País</i>	<i>PIB per càpita/PC 1997</i>	<i>PIB per càpita/PPA 1997</i>	<i>IDH (1997)</i>
Afganistan	323	800	
Algèria	1.490	4.580	0,737/82
Aràbia Saudita	6.790	9.700	0,774/73
Azerbaidjan	510	1.520	0,636/106
Bahrain	7.820	13.970	0,870/43
Bangla Desh	270	1.050	0,368/144
Egipte	1.180	2.940	0,614/109
Unió dels Emirats Àrabs	17.360	17.300	0,866/44
Indonèsia	1.110	3.450	0,668/99
Iran	1.780	5.530	0,780/70
Iraq	1.423		0,531/126
Jordània	1.570	3.430	0,730/84
Kazakhstan	1.340	3.290	0,709/93
Kirguizistan	440	2.040	0,635/107
Kuwait	22.100	24.270	0,844/53
Líban	3.350	5.990	0,794/65
Líbia	5.439		0,801/64
Malàsia	4.680	10.920	0,832/60
Marroc	1.250	3.130	0,566/119
Mauritània	450	1.870	0,355/150
Oman	4.950	8.690	0,718/88
Pakistan	490	1.590	0,445/139
Qatar	11.570	16.330	0,840/57
Síria	1.150	2.990	0,755/78
Sudan	280		0,333/158
Tadgikistan	330	930	0,580/115
Tunísia	2.090	4.980	0,748/81
Turkmenistan	630	1.410	0,723/85
Turquia	3.130	6.430	0,772/74
Uzbekistan	1.010	2.450	0,662/100
Iemen	270	720	0,361/148
ESPANYA	14.510	15.720	0,934/11

QUADRE 4
INDICADORS DE DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC I SOCIAL (II)

<i>País</i>	<i>Taxa d'analfabetisme (%) (1995)</i>	<i>Consum d'energia kWh/p.c. (1995)</i>	<i>Despesa pública en educació (% sobre PNB 1995)</i>	<i>Despesa pública en sanitat (% sobre PNB 1995)</i>
Afganistan	68,5	38		
Algèria	38,4	692		3,3
Aràbia Saudita	37,2	5.469	5,5	3,1
Azerbaidjan	2,7	2.284	3,0	1,4
Bahrain	14,8	8.528		
Bangla Desh	61,9	99	2,3	1,2
Egipte	38,6	787	5,6	1,6
Unió dels Emirats Àrabs	20,8	8.629	1,8	2,0
Indonèsia	16,2	348		0,7
Iran	27,9	1.190		
Iraq	42	1.443		
Jordània	13,4	1.045	6,3	3,5
Kazakhstan	2,5	4.370	4,5	2,2
Kirguizistan		2.462	6,8	3,7
Kuwait	21,4	14.267		
Líban	7,6	1.852		
Líbia	23,8	3.329		
Malàsia	16,5	2.314	5,3	1,4
Marroc	56,3	480	5,6	1,6
Mauritània	62,3	67	5	1,8
Oman	59	3.742	4,6	2,5
Pakistan	62,2	441		0,8
Qatar	20,6	10.471		
Síria	29,2	1.077		
Sudan	53,9	50		
Tadgikistan		2.395	8,6	6,4
Tunísia	33,3	848	6,8	3,0
Turkmenistan	2,3	1.909		2,8
Turquia	17,7	1.332	3,4	2,7
Uzbekistan	2,8	2.056	9,5	3,5
Iemen	61,5	132	7,5	1,2
ESPANYA	2,1	4.312	5,0	6,0

CONDICIONANTS RELIGIOSOS, POLÍTICS I ECONÒMICS
DELS PAÏSOS MUSULMANS CONTEMPORANIS

QUADRE 5
INDICADORS DE PES ECONÒMIC

<i>País</i>	<i>PNB (milions USD) 1997</i>	<i>Capitalització mercats borsaris 1997 (milions USD)</i>	<i>Producció petroli 1995 (milions tm)</i>
Afganistan	7.800		
Algèria	43.800		36.152
Aràbia Saudita	128.900	40.961	399.900
Azerbaidjan	3.900		9.100
Bahrain	4.514		2.000
Bangla Desh	33.200	4.551	
Egipte	71.200	20.830	44.530
Unió dels Emirats Àrabs	42.700		103.209
Indonèsia	221.900	29.105	73.421
Iran	113.506		179.394
Iraq	30.250		36.089
Jordània	7.000	5.446	
Kazakhstan	21.900		17.932
Kirguizistan	2.000	5	89
Kuwait	35.152		100.920
Líban	13.900		
Líbia	28.100		67.299
Malàsia	98.200	93.608	33.327
Marroc	34.300	12.177	5
Mauritània	1.100		
Oman	10.600	2.673	42.324
Pakistan	67.200	10.966	2.664
Qatar	7.429		
Síria	17.100		28.107
Sudan	7.801		
Tadgikistan	2.000		64
Tunísia	19.400	4.263	4.231
Turkmenistan	2.900		5.000
Turquia	199.500	61.090	3.516
Uzbekistan	23.900	128	8.000
Iemen	4.300		16.716
ESPANYA	570.100	242.779	652

BIBLIOGRAFIA

- AKTAR, O. C. (1985). *L'occidentalisation de la Turquie*. París.
- ALCORÀ (2001). [Edició traduïda i comentada per M. de Epalza] Barcelona: Proa.
- AL FARSY, F. (1992). *Modernidad y tradición. La ecuación saudita*.
- AMIN, S. S. (1976). *La nation arabe. Nationalisme et lutte de classes*. París: Ed. du Minuit.
- AMIN, S. S.; YACHIR, F. (1989). *El Mediterráneo en el mundo. La aventura de la transnacionalización*. Madrid: Iepala.
- AYUBI, N. N. (1998). *Política y sociedad en Oriente Próximo. La hipertrofia del estado árabe*. Barcelona: Bellaterra.
- BALTA, P. (1990). *Le Grand Maghreb. Des indépendences à l'an 2000*. París: La Découverte.
- BARAKAT, H. (1985). *Contermporary North Africa. Issues of development and integration*. Londres: Croom Helm.
- BEAU, N.; TUQUOI, J. P. (1999). *Notre ami Ben Ali, l'envers du miracle tunisien*. París.
- BLAKE, G. [ed.] (1984). *The Cambridge Atlas of the Middle East and North Africa*. Cambridge University Press.
- BORRÀS, A.; MERNISSI, S. [ed.] (1998). *El islam jurídico y Europa*. Barcelona: Icaria-Antrazyt.
- BOSCH, J. (1981). *La revolución islámica iraní*. Universidad de Granada.
- BRAMON, M. D. (1980). *Egipto*. Barcelona: Castell.
- (2001). *Obertura a l'Islam*. Barcelona: Cruïlla.
- BURGAT, F. (1996). *El islamismo cara a cara*. Barcelona: Bellaterra.
- BURGAT, F.; DOWELL, W. (1993). *The Islamic movement in North Africa*. University of Texas Press.
- BURKE, E.; LAPIDUS, I. M. [ed.] (1988). *Islam, politics and social movements*. Londres: Tauris.
- CALATRAVA, A.; MELERO, A. M. (1986). *Política y economía en los países del Magreb: sus relaciones con España en el marco de la CEE*. Madrid: Instituto Hispano-Árabe de Cultura.
- CARRÉ, O. (1983). *Les Frères Musulmans: Egypte et Syrie (1928-1982)*. París: Gallimard.
- (1996). *El Islam laico*. Barcelona: Bellaterra.
- CAVE BROWN, A. (2001). *Dios, oro y petróleo. La historia de Aramco y los reyes saudíes*. Barcelona: Andrés Bello.
- COVILLE, T. [ed.] (1994). *The economy of Islamic Iran. Between state and market*.
- DURI, A. A. (1987). *The historical formation of the Arab Nations*. Londres: Routledge.
- ESCRIBANO, L. (2001). *El fundamentalismo islámico*. Madrid: Acento.
- ÉTIENNE, B. (1987). *L'islamisme radical*. París: Hachette.
- ÉTIENNE, G. (1989). *Le Pakistan, don de l'Indus*.
- FLORY, M.; MANTRAN, R. (1990) *Les régimes politiques des pays arabes*. París: P.U.F.

- GELLNER, E. (1986). *La sociedad musulmana*. México: Fondo de Cultura Económico.
- GHALIOUN, B. (1999). *Islam y política. Las traiciones de la modernidad*. Barcelona: Bellaterra.
- HANSEN, B. (1991). *Egypt and Turkey. The political economy of poverty, equity and Growth*. World Bank & Oxford University Press.
- HUNTINGTON, S. P. (1997). *El choque de civilizaciones y la reconfiguración del orden mundial*. Barcelona: Paidós.
- INALCIK, H.; QUATAERT, D. [ed.] (1994). *An Economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press.
- JAMAL, S. (2002). *Palestina, ocupación y resistencia. Breve historia del conflicto de Oriente Medio a la luz de la primera guerra del siglo XXI*. Barcelona: Flor del Viento.
- KEPEL, G. (2000). *La yihad. Expansión y declive del islamismo*. Barcelona: Península.
- KEYDER, Ç. (1981). *The definition of a peripheral economy: Turkey 1923-1929*. Cambridge University Press.
- LACOMBA, J. (1997). *Sociedad y política en el Magreb*. Valencia.
- LACOSTE, Y. (1971). *Ibn Jaldun. El nacimiento del Tercer Mundo*. Barcelona: Península.
- LAPIDUS, I. M. (1990). *A history of Islamic societies*. Cambridge University Press.
- LAROUÏ, A. (1993). *La crisis de los intelectuales árabes*. Madrid: Libertarias.
- LORCA, A.V.; ESCRIBANO, G. (1998). *Las economías del Magreb. Opciones para el siglo XXI*. Madrid: Pirámide.
- MABRO, R.; RADWAN, S. (1976). *The industrialization of Egypt. Policy and performance*. Oxford University Press.
- MADDISON, A. (1974). *Estructura de clases y desarrollo económico en la India y Paquistán*. México: Fondo de Cultura Económico.
- MARTÍN MUÑOZ, G. (1999). *El estado árabe*.
— (1999). *Poder y sociedad política en el Islam actual*. Barcelona: Bellaterra.
- MOSTYN, T.; HOURANI, A. [dir.] (1988). *The Cambridge Encyclopedia of the Middle East and North Africa*. Cambridge University Press.
- NIRUMAND, B. (1969). *Iran. The new imperialism in action*. Londres-Nova York: Monthly Review Press.
- OWEN, R. (1981). *The Middle East in the world economy, 1800-1914*. Londres: Methuen.
- OWEN, R.; PAMUK, S. (1998). *A history of Middle East economies in the Twentieth Century*. Londres: Taurus.
- PERRAULT, G. (1990). *Notre ami le roi*. París: Gallimard.
- PLANHOL, X. de (1998). *Las naciones del profeta. Manual de geografía política musulmana*. Barcelona: Bellaterra. [Ed. fr. 1993]
- RICHARD, Y. (1996). *El Islam shií*. Barcelona: Bellaterra.
- RODINSON, M. (1961). *Mabomet*. París: Éditions du Seuil.
— (1973). *Islam y capitalismo*. Buenos Aires: Siglo XXI.

- ROY, O. (1992). *Genealogía del islamismo*. Barcelona: Bellaterra.
- SAÏD, E. (1991). *Orientalisme: identitat, negació i violència*. Vic: Eumo.
- (1996). *Cultura e imperialismo*. Barcelona: Anagrama.
- SEGURA, A. (1994). *El Magreb: del colonialismo al islamismo*. Universitat de Barcelona.
- (1997). *El món àrab actual*. Vic-Girona: Eumo.
- SIVAN, E. (1997). *El Islam radical. Teología medieval, política moderna*. Barcelona: Bellaterra.
- SOUADIA, H. (2002). *La guerra sucia. El testimonio de un ex oficial de las fuerzas especiales del ejército argelino, 1992-2001*. Barcelona: Ediciones B.
- TUQUOI, J. P. (2002). *El último rey. Crepúsculo de una dinastía*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- VERGÈS, J. M. (1970). *Los Fedayin. En defensa de los guerrilleros palestinos*. Barcelona: Anagrama.
- VILADRICH, M. (1986). *El «Kitâb al'amal bi-l-âstrô urlâb» (Llibre de l'astrolabi d'Ibn al-Sambô)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- VON GRUNEBaum, G. E. (1981). *El Islam desde la caída de Constantinopla hasta nuestros días*. Madrid: Siglo XXI.
- WATSON, A. M. (1983). *Agricultural innovation in the Early Islamic World. The diffusion of crops and farming techniques, 700-1100*. Cambridge UP.
- (1997) «La conquista islámica y los nuevos cultivos de al-Andalus». A: MORILLA, J.; GÓMEZ, J.; CRÉSSIER, P. [ed.] *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo*. Madrid: M.A.P.A., p. 111-123.